

کتابشناسی

محقق اردبیلی*

علی اکبر زمانی نژاد

اکنون که در پانصدمین سالگرد تولد مرحوم ملا احمد اردبیلی، معروف به مقدس اردبیلی و محقق اردبیلی، برای بزرگداشت او کنگره ای برگزار می شود، یکی از کارهای لازم، بررسی تألیفات آن بزرگوار است که در این مقاله با تتبعی یک ساله انجام شده است.^۱

با این تتبع، سی اثر قطعی و نزدیک به سی اثر منسوب به محقق اردبیلی به دست آمده است که اینک یکایک آنها بتفصیل بررسی می شود.

کتابشناسی و نسخه شناسی آثار محقق اردبیلی در دو فصل تنظیم شده است.

فصل اول: در معرفی آثاری که قطعاً از ایشان است، اعم از اینکه محقق اردبیلی در آثار به جای مانده از خود به تألیف آن کتاب تصریح کرده باشد و یا شرح حالنگاران و کتابشناسان به او نسبت داده باشند و این نسبت قطعی باشد. و نیز اعم از اینکه نسخه خطی کامل یا ناقص آن وجود داشته باشد یا نه.

فصل دوم: در معرفی آثاری که منسوب به محقق اردبیلی است. البته اکثر کتابهای این بخش به اشتباه به مقدس اردبیلی نسبت داده شده، و تعدادی از آنها هم مورد تردید است که آیا از آثار محقق اردبیلی است یا نه. بعضی از عناوین نیز نام دوم یا سوم هستند برای برخی کتابهای قطعی مقدس اردبیلی. بدین صورت که یک کتاب از مقدس اردبیلی با دو یا چند عنوان در کتابهای شرح حالنگاری و کتابشناسی ذکر شده است.

عناوین هر دو بخش به صورت الفبایی مرتب شده و اسامی ای که مشهورتر و به واقعیت نزدیکتر است، عنوان اصلی قرار داده شده

و عنوانهای بعدی عناوین فرعی آن اثر هستند. در آغاز فهرست آثار قطعی و آثار منسوب به محقق اردبیلی، بدون هیچ توضیحی، آورده و سپس درباره هر یک توضیحات لازم آورده می شود.

آثار قطعی محقق اردبیلی

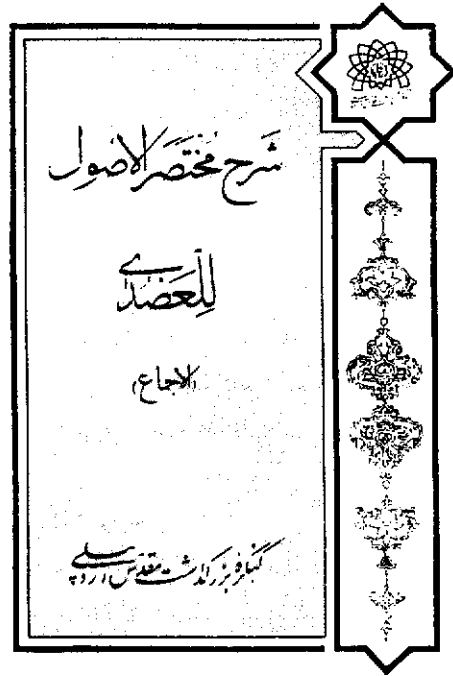
۱. آیات الاحکام(*)^۲ = زیادة البیان فی براهین احکام القرآن = شرح آیات الاحکام؛
۲. اثبات الواجب(*) = اصول دین = ترجمة العقائد؛
۳. تعلیقة علی مقاله الفخر الرازی(*)؛
۴. تقلید المیت(*) = خلوة الزمان عن المجتهد = الاجتهاد والتقلید؛
۵. التهليلة(*) = شرح کلمة لا اله الا الله = شرح کلمة التوحید؛
۶. حاشیة علی شرح تهذیب الاصول = حاشیة علی شرح العمیدی؛
۷. حاشیة علی الهیات شرح الجدید للتجريد(*) = حاشیة علی شرح التجريد للقوشچی؛
۸. حاشیة علی الإرشاد = تعلیقة علی الإرشاد؛
۹. حاشیة علی أنوار التنزیل(*) = حاشیة بر تفسیر بیضاوی = تعلیقة علی مقاله البيضاوی ... (دو تعلیقه)؛
۱۰. حاشیة علی التذكرة = تعلیقة علی التذكرة؛
۱۱. حاشیة علی جامع المقاصد = حاشیة علی شرح القواعد؛
۱۲. حاشیة علی الشرائع = تعلیقة علی الشرائع؛

* اصل این مقاله، در حدود دویست صفحه، مفصلتر از آن بود که همه آن در مجله چاپ شود. از این رو مقاله حاضر کوتاه شده و آگاهیهای مربوط به نسخه شناسی حذف شده است (آینه پژوهش).

۱. شناسایی این کتب و رسائل و حواشی و نسخه های آن، نتیجه تتبع و مراجعه به بیش از پانصد کتاب (اعم از فهراس نسخه های خطی و کتب تراجم و رجال و شرح حالنگاری و کتب کتابشناسی و کتب فقهی و اصولی و اعتقادی) و تتبع در تمام آثار موجود مقدس اردبیلی (خطی و چاپی) بوده است. و در ضمن معرفی آثار محقق اردبیلی، اگر اشتباه و یا سهواً الفلمی در کتب فهراس نسخه های خطی و کتب شرح حالنگاری و کتابشناسی و ... رخ داده، متذکر می شویم تا کتابشناسی و نسخه شناسی آثار محقق اردبیلی به صورت کامل انجام گرفته باشد.

۲. ستاره، علامت موجود بودن نسخه کتاب است.

۱۳. حاشیه علی شرح مختصر الاصول (*) (الاجماع)؛

آثار منسوب به محقق اردبیلی

۱/۳۱. اثبات الامامة؛

۲/۳۲. ارشاد(*) = الزبدة فی الفقه = فقه فارسی؛

۳/۳۳. استیناس المعنوية؛

۴/۳۴. بحر المناقب؛

۵/۳۵. تعليقات بر شفا؛

۶/۳۶. تعليقات بر من لا يحضره الفقيه؛

۷/۳۷. حاشیه شرح جدید للتجريد (قسمت امامت)؛

۸/۳۸. حديقة الحقيقة؛

۹/۳۹. حواشی بر کتاب کاشف الحق؛

۱۰/۴۰. خراجیه فارسی؛

۱۱/۴۱. دوازه امام(*)؛

۱۲/۴۲. ربیع الأبرار في اثبات حقانية الأئمة الأطهار؛

۱۳/۴۳. رساله ای در رد تصوف؛

۱۴/۴۴. رساله الليل والنهار(*) = رساله اليوم والنهار =

رساله في تحديد النهار؛

۱۵/۴۵. رساله في الإمامة؛

۱۶/۴۶. رساله في طهارة الخمر؛

۱۷/۴۷. زبدة الشيعة؛

۱۸/۴۸. ذريعة الشيعة؛

۱۹/۴۹. شرح اسماء الله الحسنى؛

۲۰/۵۰. شرح الهيات شفا؛

۲۱/۵۱. شرح تصريف فارسی، و شرح ابيات قطر النداء،

و شرح شواهد سيوطی، و شرح الانموذج؛

۲۲/۵۲. الشرط في ضمن العقد؛

۲۳/۵۳. عقائد الاسلام تركي(*)، ترجمه های فارسی و

عربی، سراج اليقين؛

۲۴/۵۴. كنز اللطائف وبحر المناقب؛

۲۵/۵۵. واجب الاعتقاد؛

۲۶/۵۶. مسألة كل كلامي كاذب(*) = رسالة كل كلامي كاذب؛

۲۷/۵۷. النص الجلي في إمامة مولانا علي عليه السلام؛

۲۸/۵۸. كتاب الدعاء(*) .

در خاتمه تذکر این نکته ضروری است که تمام آثار موجود

مقدس اردبیلی (غیر از مجمع الفائدة والبرهان که قبلاً در ۱۴ جلد

چاپ شده) به اهتمام کنگره محقق اردبیلی چاپ شده است .

فصل اوک: آثار قطعی محقق اردبیلی

۱. آیات الأحكام(*) = زبدة البيان

علمای شیعه و سنی از همان قرون اولیه به تألیف فقه القرآن یا

۱۴. حاشیه علی القواعد = تعلیقه علی القواعد؛

۱۵. حاشیه علی الکشاف(*) = تعلیقه علی مقاله

الزمخشری ... (دو تعلیقه)؛

۱۶. حاشیه علی نتائج الأفكار؛

۱۷. حديقة الشيعة(*)، و بادگر گونیهایی به نام: کاشف

الحق، وسیله النجاة و ...؛

۱۸. الخراجية الاولى(*)؛

۱۹. الخراجية الثانية(*)؛

۲۰. رساله عملیه(*) = رساله در صلاة و صوم؛

۲۱. رساله فی الاحادیث = احادیثی به عنوان یادگاری برای

صاحب معالم؛

۲۲. رساله فی أن الامر بالشیء مستلزم للنهی عن ضده(*) =

رساله الضد؛

۲۳. رساله فی تحقیق آیه «یستلونک عن المحیض» و احکامها؛

۲۴. رساله فی عدم اشتراط مقدار الدرهم فی الجبهة؛

۲۵. رساله فی کون افعال الله تعالی معللة بالأغراض؛

۲۶. رساله فی منجزات المریض؛

۲۷. مجمع البرهان من القرآن؛

۲۸. مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الأذعان(*) = شرح الارشاد؛

۲۹. مناسک حج(*) = حجیه؛

۳۰. مسألة في الذبح(*) = كفاية بسملة الذابح الجنب بقصد

سورة العزيمة في التذكية = رساله فی الذبحية وبعض احکامها .

- صدرالدین ... ذریعه، ۷۳/۴.
۲. و نیز آمده است: «... و رأیت ترجمة آیات الاحکام ایضاً فی الكتب الموقوفة فی المدرسة البادکوبیة بکربلاء و أظنها غیر تلک الترجمة». ذریعه، ۷۳/۴. یعنی این ترجمه غیر از ترجمه اولی است.
۳. در کتاب تاریخ اردبیل و دانشمندان، ج ۱/۵۴ آمده است: «مخفی نماند برخی از علما زبده البیان را به فارسی ترجمه نموده و نسخه ای نزد سید حسن صدر در کاظمین موجود است، و نسخه خطی آن به تاریخ ۱۰۹۰ ق که بر آن خط شیخ ابوعلی مؤلف منتهی المقال است در کتابخانه م حوم شیخ الاسلام در زنجان بوده».
۴. در فهرستواره فقه، ص ۱۰۵ آمده است: «ترجمه فارسی زبده البیان اردبیلی ... فهرست مشروح آصفیه، ۱: ۴۰۵، ش ۲۵۱، نوشته ۱۰۷۵، نوشته محمد حسین بن حسن اشکوری».
۵. در فهرستواره فقه، ص ۱۰۵ و ۱۰۶ آمده است: «در فهرست گنج بخش منزوی، ۲۱۶۸ از آیات الاحکام فارسی به نام زبده البیان با عنوانهای مجلس یاد شده است».
۶. تلخیص و ترجمه زبده البیان، از دکتر سید جعفر سجادی، در ۴۱۵ صفحه، در سال ۱۳۶۲ ش، توسط مؤسسه مطبوعاتی عطائی. این ترجمه چندین بار افست شده است.
- سخنان علما در وصف زبده البیان = آیات الاحکام**
۱. تفرشی در نقد الرجال، ص ۲۹: «... مصنفات، منها: کتاب آیات الاحکام جید...».
۲. علامه مجلسی در بحار الانوار، ج ۱/۲۳: «... و کتاب تفسیر آیات الاحکام و ... غیرها لأفضل العلماء المتورعین مولانا احمد بن محمد الاردبیلی قدس الله لطیفه».
۳. شیخ حرّ عاملی در امل الآمل، ج ۲/۲۳: «... له مصنفات منها کتاب آیات الاحکام جید حسن...».
۴. افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۶: «... له كتب منها ... و تفسیر آیات الاحکام». و نیز در تعلیقه أمل الآمل، ص ۹۶: «آیات الاحکام قد اشتهر بزبده البیان فی براهین احکام القرآن».
۵. خوانساری در روضات الجنات، ۱/۲۰۰ (تصحیح روضاتی): «و کتاب زبده البیان فی شرح آیات احکام القرآن، کثیر التحقیق و الفوائد».
۶. صفائی خوانساری در کشف الاستار، ۱/۶۷: «کتاب آیات الاحکام ... و هذا الكتاب کان مسمی بزبده البیان فی شرح آیات احکام القرآن، لکن لمّا سمّاه بهذا الاسم هذا الشيخ الجلیل، و هكذا فی السنة اصحاب العلم الذین لایکون لهم عدیل و لا بدیل، و اوردناه فی هذا الباب تبعاً للکاملین فی الاصحاب».

- شرح آیات الاحکام، اهتمامی خاص مبذول داشته اند و اکثر این تألیفات در کتب تراجم و کتابشناسی بتفصیل معرفی شده است. رجوع کنید به فهرستواره فقه هزار و چهارصد ساله، ص ۱۰۲ الی ۱۰۸؛ ذریعه شیخ آقا بزرگ طهران، ۱/۴۰ الی ۴۴.
- از آن جمله است کتاب زبده البیان فی براهین احکام القرآن، یا آیات الاحکام مقدس اردبیلی که یکی از مشهورترین کتب محقق اردبیلی است. این اثر مورد توجه علمای بعد از او قرار گرفته و شروع و حواشی و ترجمه های فراوانی بر آن نوشته شده است.
- شیخ آقا بزرگ این کتاب را چنین معرفی کرده است: «زبده البیان فی براهین احکام القرآن و تفسیر آیات احکام القرآن للمولی المقدس احمد ... الاردبیلی المتوفی فی صفر ۹۹۳ طبع بطهران ۱۳۰۵، اوله بعد الحمد، اعلم ان هنا فائدة لا بد قبل الشروع فی المقصود من الإشارة إليها. و علیها حواش» ذریعه ۱۲/۲۱. و در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰، ص ۸ به عنوان «زبده البیان فی تفسیر آیات احکام القرآن» ذکر شده است.
- علامه مجلسی در بحار الانوار، ۱/۲۳، به عنوان «کتاب تفسیر آیات الاحکام» ذکر کرده، کما اینکه شیخ حرّ عاملی در امل الآمل، ۲/۲۳، به عنوان «تفسیر آیات الاحکام» ثبت کرده است.
- این کتاب تا قبل از چاپ کنگره مقدس اردبیلی سه بار به زیور طبع آراسته شده که در دو چاپ با عنوان «زبده البیان فی آیات الاحکام» و در چاپ مکتبه المرتضویه، که به اهتمام آقای بهبودی تصحیح شده، با عنوان «زبده البیان فی احکام القرآن» ثبت شده است.

چاپهای زبده البیان

۱. طهران، سنگی، رحلی [وزیری]، خط احمد بن محمد حسین تفرشی، با حواشی فیض الله تفرشی و ... در ۳۹۹ صفحه، ۱۳۰۵ ق.
۲. طهران، سنگی، رحلی [وزیری] با خصوصیات بالا، مقدمه ای در یک صفحه به قلم خوانساری، ۱۳۶۸ ق.
۳. تهران، حروفی، وزیری، تحقیق محمد باقر بهبودی، ۱۳۸۶ ق، ۷۰۲ صفحه، المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریة. این چاپ چندین بار افست شده است.
۴. قم، حروفی، وزیری. دو جلد، به اهتمام کنگره محقق اردبیلی، ۱۳۷۵ ش = ۱۴۱۷ ق.
- برای اطلاع بیشتر از چاپهای زبده البیان رجوع کنید به فهرست کتابهای عربی چاپی مشار، ص ۶؛ مؤلفین کتب چاپی، ص ۴۶۳؛ الذریعه، ۱۲/۲۱؛ مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۰۵.
- ترجمه های زبده البیان**
۱. در ذریعه آمده است: «ترجمه آیات الاحکام الموسوم بزبده البیان، تألیف المولی المقدس الاردبیلی الی الفارسیة لبعض الاصحاب، کانت نسخه منه فی مکتبه سیدنا الحسن

چند تذکر

۱. در ذریعه به نقل از زبدة‌البیان مقدس اردبیلی، کتابی از آیات الاحکام به مولی محمد بن حسن طبسی نسبت داده شده است. بنگرید: «آیات الاحکام للمولی محمد بن الحسن الطبسی نسبة الیه المولی المقدس اردبیلی المتوفی سنه ۹۹۲ فی زبدة‌البیان، يوجد فی الخزانة الرضویة كما فی فهرسها وهو غیر زبدة‌البیان فی آیات قصص القرآن للطبسی الذی الفه سنه ۱۰۸۳. ذریعه، ۴۳/۱.

همچنین نوشته شده است: «زبدة‌البیان فی تفسیر آیات قصص القرآن للشیخ محمد بن محمود بن مولانا علی الطبسی، كما حکى عن الریاض، وهو غیر الشیخ محمد بن الحسن الطبسی المقدم علی الاردبیلی، وهو صاحب آیات الاحکام الذی ینقل عنه المقدس الاردبیلی فی کتابه زبدة‌البیان...» ذریعه، ۲۱/۱۲.

و نیز در اعیان الشیعه، ۱۵۹/۹ آمده است: «محمد بن الحسن الطبسی، له کتاب آیات الأحکام» که در اعیان به تبع ذریعه ثبت شده است.

بعد از فحص بسیار و چندین مرتبه مقابله زبدة‌البیان مقدس اردبیلی، چنین نسبتی در کتاب آیات الاحکام مقدس اردبیلی و نیز در هیچیک از کتب او یافت نشد. محتمل است که شیخ آقا بزرگ در کتاب دیگری، آن هم از مؤلفی غیر از مقدس اردبیلی، دیده باشد. و نیز در فهرست الفبایی کتابخانه آستان قدس رضوی از چنین آیات الاحکامی که از محمد بن حسن طبسی باشد، نامی به میان نیامده است.

۲. در بعضی از کتب و رسائل دیده شده که تألیف زبدة‌البیان به سال ۹۸۹ق است. تا آن حدی که تتبع شد، این مطلب درست نیست؛ زیرا نه خود مقدس اردبیلی تصریح به سال تألیف کرده (اما در دو کتاب دیگر خود، مجمع الفائدة و حاشیه شرح تجرید قوشچی، تاریخ تألیف آنان را ثبت کرده است) و نه دلیل دیگری در دست است؛ بلکه نسخه‌های مورخ قبل از ۹۸۹- که در بخش نسخه‌ها خواهید دید- دلیل این است که حتماً قبل از این تاریخ تألیف شده است.

ما اگر چه اطلاع دقیقی از تاریخ نگارش زبدة‌البیان نداریم، ولی حدس می‌زنیم از مؤلفات دوران آخر عمرش (متوفای ۹۹۳ق) باشد؛ چون در این کتاب به چندین رساله و شرح و حاشیه و کتب خود ارجاع داده است.

اما اینکه چرا در بعضی از فهرس نسخ خطی، مانند فهرست مدرسه عالی شهید مطهری، ج ۱/۸۳ و فهرست منزوی، ج ۱/۱۲۴ و مجله تراثنا، ش ۱۶، ص ۸۲ و دیگر نوشته‌های متأخرین، تاریخ تألیف زبدة‌البیان را ۹۸۹ق ذکر کرده‌اند، شاید منشأ اشتباه استنساخ یکی از نسخه‌های زبدة‌البیان در سال ۹۸۹ق بوده و تصور شده که این تاریخ، تاریخ تألیف کتاب است.

۳. در فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس، ص ۲۹۵، استنساخ یک نسخه‌ای از زبدة‌البیان را به سال ۹۶۲ق ثبت کرده است و یقیناً این تاریخ (۹۶۲ق) اشتباه است. چرا که با ملاحظه این نسخه خطی و دیدن چند نفر از اهل خبره، معلوم شد که استنساخ این نسخه در قرن ۱۱ و ۱۲ است. ثانیاً این نسخه معرفی شده، کتاب زبدة‌البیان مقدس اردبیلی نیست، بلکه آیه‌های قرآن به ترتیبی که در زبدة‌البیان آمده، در کنار هم جمع آوری شده است.

شروح و حواشی زبدة‌البیان

۱. مفاتیح الاحکام فی شرح آیات الاحکام، از قهپائی (سید محمد سعید بن سراج الدین قاسم طباطبائی).

در جامع الرواة، ۱۱۸/۲، در وصف مؤلف و مؤلف آمده است: «جلیل القدر، رفیع المنزلة، عالم فاضل کامل، ورع صالح دین، له تألیفات منها: مفاتیح الاحکام فی شرح آیات الاحکام، للفاضل کامل العادل الرضی الزکی مولانا احمد الاردبیلی و... ولد فی سنة اثنتی عشرة بعد الألف، وتوفی رحمه الله تعالی فی سنة اثنتین وتسعین بعد الألف رضی الله عنه».

در ذریعه آمده است: «مفاتیح الاحکام فی شرح آیات الاحکام الاردبیلیة، الموسوم بزبدة‌البیان، للسید محمد سعید بن سراج الدین قاسم بن الامیر محمد الطباطبائی القهپائی، نسبتة الی قهپایه معرب کوه پایه، المولود سنه ۱۰۱۲ و المتوفی سنة ۱۰۹۲، كما فی جامع الرواة، وهو شرح بعنوان قوله قوله، موجود عند الشیخ محمد صالح بن الشیخ احمد بن صالح آل طعان البحرانی، ونسخة عصر المؤلف تاریخ کتابتها ۱۰۷۴ فی مکتبه میرزا باقر القاضی التبریزی». ذریعه، ۲۱/۲۹۹.

و به تبع جامع الرواة، در کتاب کشف الحجب، ص ۵۳۷، ذکر شده است، ولی در مرآت الکتب، ۴۳/۳ آمده است: «زبدة‌البیان فی شرح آیات الاحکام القرآن للمولی المقدس الاردبیلی... و شرحه محمد سعید... القهپائی المتوفی ۱۰۹۲ق و سماء مفاتیح الاحکام، ذکره المولوی فی باب المیم: [یعنی کتوری در کشف الحجب ص ۵۳۷] ولم اعرفه ولعله ابن الامیر محمد قاسم ابن الامیر محمد احد مشایخ العلامة المجلسی».

حال آنکه شیخ آقا بزرگ در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۲۴۳ و ۴۵۱، مفصلاً درباره مؤلف مفاتیح الاحکام و پدرش سخن گفته و در قسمتی از آن آمده است: «ورایته بخط صاحب الترجمة [یعنی مؤلف مفاتیح الاحکام]... علی ظهر نسخه من الروضة البهیة... الذی کان تاریخ کتابة النسخه، ۱۰۸۱ق ماملخصه... ثم ذکر ان والده قرأ علی البهائی، ثم ذکر مشیخة البهائی و اسناده الی الامام (ع)» و «... و ممن یروی عنه: [یعنی

اولیاء الحسینی التبریزی القزوی المتوفی بها سنه ۱۱۴۹ [وقیل توفی سنه ۱۱۴۰ و ۱۱۴۵ و ۱۱۴۸] برزمنه مجلد کبیر الی اواسط کتاب الصلاة، اوله: توجهن الی حریم انسک یا من لیس لادراک کنه صفاته سبیل ... عن حمدک بزیده البیان. والنسخة الأصلية التي عليها تقریظ استاذہ المحقق آقا جمال الدین الخوانساری بخطه توجد عند أحفاده بقزوین، وأورد ولده السيد حسين بن ابراهيم صورة هذا التقریظ فی كتابه معارج الاحكام وتاریخ التقریظ ج ۲ [جمادی الثاني] ۱۱۱۷ ق. ذریعة، ۴/ ۳۹۶.

در تنمیم امل الامل، ص ۵۳، با عنوان «حاشیة علی کتاب آیات الاحكام الاردییلی» ذکر شده است.

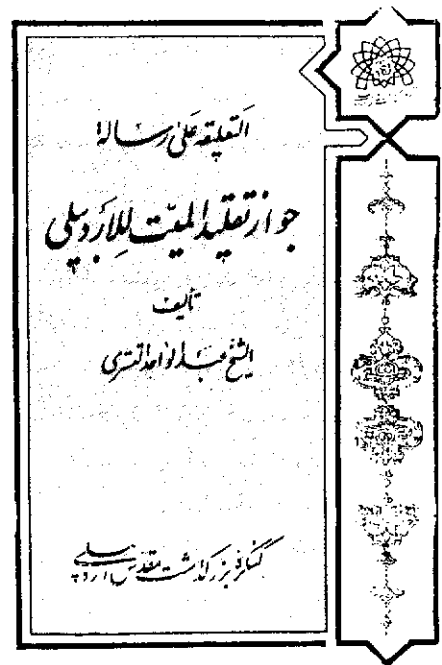
۳. حاشیة میر فیض الله تفرشی بر زیدة البیان (متوفای ۱۰۲۵ ق).
 مولا عبدالله افندی در وصف این عالم نوشته است: «السید السند الامیر فیض الله بن عبدالقاهر الحسینی التفرشی ثم النجفی تلمیذ المولی احمد الاردییلی، الفاضل العالم العامل الجلیل العابد الزاهد الورع التقی النقی الموق المرفوع، الساکن بأرض الغری تلمیذ المولی أحمد الاردییلی واستاد الامیر شرف الدین علی الشولستانی النجفی المشهور، وكان هو ووالده أيضاً من أكابر العلماء كما ستعرف وقد ذكره الامیر مصطفی التفرشی فی رجاله [نقد الرجال ص ۲۶۹] سیدنا الطاهر کثیر العلم عظیم الحلم متکلم فقیه ثقة عین، كان مولده فی تفرش وتحصله فی مشهد الرضا علیه السلام، والیوم من سكان عتبة جده بالمشهد المقدس الغروی علی مشرفه السلام...» ریاض العلماء، ۴/ ۳۸۷.

در اکثر کتب تراجم و کتابشناسی، تعلیقہ میر فیض الله تفرشی بر زیدة البیان ذکر نشده. اوگین بار در کتاب ریاض العلماء، ۴/ ۳۸۷ تصریح شده است: «وله أيضاً تعلیقات علی ... وله أيضاً تعلیقات علی آیات الاحكام للمولی احمد الاردییلی و ...».

و در اعیان الشیعه، ۸/ ۴۳۲ با تردید بیان شده است: «... ووجد حواشی علی آیات الاحكام للاردییلی آخرها فیض لا یبعد ان تكون له».

و در مجله تراثنا، ش ۱۷، ص ۱۳۲، آمده است: «... ومن آثاره أيضاً تعلیقات علی کتاب زیدة البیان ... لاستاذہ المولی المقدس اردییلی ... ذکره صاحب الریاض والعلامة الامین فی الاعیان، نأمل ان نثر علی نسخة منه».

اکثر نسخه های زیدة البیان دارای حواشی و تعلیقات است و اکثر آن نسخه های که حواشی دارد، تعلیقات میر فیض الله تفرشی است که با کوه نوشته «فیض» در نسخه های خطی ثبت شده است. این حواشی میر فیض الله تفرشی (اکثر آن حواشی) همراه با دو چاپ زیدة البیان در سالهای ۱۳۰۵ ق و ۱۳۶۸ ق، چاپ سنگی شده است.

بدر صاحب مفاتیح الاحكام] أيضاً المجلسی الثاني كما ذكره شیخنا فی خاتمة المستدرک والفیض القدسی ...».

۲. تحصیل الاطمئنان فی شرح زیدة البیان، از سید محمد ابراهیم حسینی تبریزی قزوینی.

در کتاب اعیان الشیعه، به نقل از فرزند مؤلف، آمده است: «قال ولده فی کتاب اللآلی الثمینة فی ترجمته: كان علامة دهره وفهامة عصره فی فنون كثيرة عمدة الأمائل وقدوة الأفاضل، ثقة وأی ثقة، معرضاً عن الدنيا، زاهداً فی مالها وجاهها، مختاراً للعزلة والقناعة، مقبلاً علی اخراه وكانت ... وفضائله لاتحصی ومن مؤلفاته شرح آیات الاحكام للاردییلی لم یتیم، عرض مجلداً منه علی استاذہ جمال المحققین [خوانساری]، فاستحسنه وكتب بخطه علی ظهره قد اوقفنی رائد النظر علی مواقف هذه الحواشی الشریفة والتعلیقات المنیفة، فوجدتها لما فیها من تیان الدقائق وتکثیر الفوائد علی تفسیر زیدة البیان کحواشی الأهداب علی الأجفان، وقد أحسن جامعها، جمع الله شمله، فی تألیفاته وأجاد - وحق له الاحسان - فیما حقق واقاد ادام الله تعالی تأییده وأجزل أجره وتوفیقه وكتب ذلك الفقیر الی الله الباری جمال الدین محمد بن الحسین الخوانساری اوتیا کتابهما یمیناً، وحوسبا حساباً سیراً، فی شهر جمادی الثانية سنه ۱۱۱۷ ق.»

وقال الشیخ عبدالنبي القزوی فی تمة أمل الامل: بحر متلاطم موج مامن علم الا وقد نظر فیہ وحصل منه، كان فی خزانة كتبه زهاء ألف وخمسائة كتاب فی انواع العلوم» اعیان الشیعه، ۲/ ۲۲۷.

وذریعه آمده است: «تحصیل الاطمئنان فی شرح زیدة البیان فی تفسیر آیات الاحكام من القرآن تألیف المولی الاردییلی، للسید محمد ابراهیم بن الامیر معصوم بن الامیر فصیح بن الامیر

الجنات، ۱۰۶/۷ به بعد؛ الفوائد الرضویه، ص ۵۵۰؛ ذریعه، ۶/۹ و ۱۰۳؛ بزرگان رامسر، ۱/۱۴۲؛ مجله تراننا، ش ۱۸، ص ۱۱۲.

۶. حاشیه سید میر فضل الله استرآبادی بر زیادة البیان، از شاگردان مقدس اردبیلی یا میرداماد.

در ذریعه آمده است: «آیات الاحکام تألیف المقدس الاردبیلی ... الحاشیه علیها للسید الامیر فضل الله الاسترآبادی تلمیذ المیر الداماد، قال سیدنا الحسن فی تکملة الأمل أنها مشتملة علی تحقیقات حسنة». ذریعه، ۶/۹ و ۱۰۳.

و در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۴۴۰ آمده است: «فضل الله الاسترآبادی تلمیذ المیر محمد باقر الداماد م ۱۰۴۰ قال سیدنا فی التکملة ... اقول هو غیر صاحب رساله تقلید المیت حیث ان الرساله لبعض معاصری الشهد الثانی ظاهرأ حیث قال فی أثناء الرساله (واما ما ذکر فی الکتابه الشریفه المرسله الینا) ... نعم یحتمل بعیداً اتحاد صاحب الترجمة مع تلمیذ المقدس الاردبیلی المذكور فی القرن العاشر ص ۱۸۱، لکن الظاهر تعددهما بعد الطبقه».

در اعیان الشیعه، ۸/۴۰۱: «الامیر فضل الله الاسترآبادی النجفی ... من وجوه تلامذة الاردبیلی ... له ... وتعالیق علی آیات الاحکام الاردبیلی».

و در ریاض العلماء، ۴/۳۶۲: «السید الامیر فضل الله الاسترآبادی ... وكان من اجلاء تلامذة المولی احمد الاردبیلی علی ما بالبال ... والذي اطلعت علیه من مؤلفاته هو ... وتعلیقات علی آیات الاحکام لمولانا احمد المذكور ... ثم اقول: الحق عندی اتحاده مع سابقه ولاحقه».

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: ریاض العلماء، ۴/۳۶۲ به بعد؛ اعیان الشیعه، ۸/۴۰۱؛ الذریعه، ۶/۹ و ۱۰۳؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۴۴۰؛ مجله تراننا، ش ۱۷، ص ۱۳۹.

۷. حاشیه سید نعمه الله جزائری بر زیادة البیان، متوفای ۱۱۱۲ق. در کتب تراجم و رجال چنین حاشیه ای را به سید نعمت الله جزائری نسبت نداده اند؛ تنها در کتاب ذریعه، به نقل از سید محمد جزائری، نوه سید نعمت الله، در کتاب الشجرة النورية ثبت شده است. بنگرید: «زیادة البیان ... للمولی المقدس الاردبیلی ... وعلیها حواش منها ... حاشیه السید المحدث السید نعمه الله الجزائری المتوفی ۱۱۱۲ق كما ذکرها حفیده السید محمد الجزائری المعاصر فی الشجرة النورية، وقال انها علی اوائل الکتاب و ...» ذریعه، ۱۲/۲۱.

در کتاب نابغه فقه و حدیث، ص ۳۴، از این حاشیه سید نعمت الله جزائری یاد شده است.

برای شرح حال مؤلف و این حاشیه رجوع کنید به: امل الآمل، ۲/۳۳۶؛ المستدرک، ۳/۴۰۳؛ مقابس الانوار،

از آنجا که نسخه های خطی حواشی میر فیض الله تفرشی بر زیادة البیان بسیار است، از ذکر اسامی آنها خودداری می شود.

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: ریاض العلماء، ۴/۳۸۷ به بعد؛ اعیان الشیعه، ۸/۴۳۲؛ نقد الرجال، ص ۲۶۹؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۴۴۳ به بعد؛ امل الآمل، ۲/۲۱۸؛ مجله تراننا، ش ۱۷، ص ۱۳۱؛ الفوائد الرضویه، ص ۳۵۶.

۴. حاشیه فیض کاشانی بر زیادة البیان.

در کتب تراجم و کتابشناسی چنین حاشیه ای را از مؤلفات فیض کاشانی ذکر نکرده اند؛ تنها در ذریعه، ۱۲/۲۱ گفته شده است: «زیادة البیان ... للمولی المقدس الاردبیلی ... وعلیها حواش منها: حاشیه المحقق المحدث الفیض الكاشانی، م ۱۰۹۱».

و در مجله تراننا، ش ۱۸، ص ۱۱۰ آمده است: «الفیض الكاشانی ... ذکر له هذه التعلیقة علی کتاب زیادة البیان فی ... صاحب الذریعة فی ۱۲/۲۱، ولم نجد حتی الآن ذکرها فی غیرها إلا أننا وجدنا نسخاً من مخطوطات کتاب زیادة البیان علیها تعلیقات من الفیض رحمه الله، منها: ۱- نسخه فی مکتبه سپهسالار ... ۲- نسخه اخرى فیها ... ۳- نسخه فی مکتبه مجلس الشوری الاسلامی ... ۴- نسخه فی مکتبه جامع گوهرشاد ...».

اگرچه بعید نیست که فیض کاشانی بر کتاب زیادة البیان مقدس اردبیلی حاشیه ای داشته باشد، ولی قرائنی چند بیانگر این است که فیض کاشانی حاشیه ای بر زیادة البیان نداشته است و نسخه های خطی - که با حواشی فیض ثبت شده است - مراد فیض الله تفرشی است که وصفش گذشت.

۵. حاشیه تنکابنی سراب بر زیادة البیان (متوفای ۱۱۲۴ق).

خوانساری در روضات الجنات، ۷/۱۰۶ در وصف مؤلف و تعلیقه زیادة البیان نوشته اند: «العالم الریانی والفاضل الصمدانی مولانا محمد بن عبدالفتاح التنکابنی المازندرانی. المشهور بسراب ... کان من افاضل تلامذة سمینا الفاضل الخراسانی، ماهراً فی الفقه والاصولین و علم المناظره و غیرها. وله من المصنفات المشهوره کتابه الموسوم بـ «سفینه النجاة فی اصول الدین» ... ورسائل متعدده فی فنون شتی بالهریبه و الفارسیه منها: ... ومنها تعلیقاته الرقیعه علی کتاب تفسیر آیات الأحکام المقدس الاردبیلی».

و در ذریعه، ۶/۹ آمده است: «آیات الاحکام تألیف المقدس الاردبیلی ...، الحاشیه علیها للمولی محمد بن عبدالفتاح التنکابنی السراب المتوفی ۱۱۲۴، ذکر فی فهرس تصانیفه».

حاشیه ای است با عناوین قوله قوله که محمد صادق تنکابنی، فرزند مؤلف، به دستور پدرش از نسخه وی تنظیم و جمع آوری کرده است.

برای اطلاع بیشتر از مؤلف و مؤلف رجوع کنید به: روضات

«... و تعلیقاته علی کتاب آیات الاحکام لمولانا المقدس الاردبیلی طاب ثراه». روضات الجنات، ۱/۱۱۸.

در ذریعه، به تبع روضات، ذکر شده است: «زبدة البیان... الحاشیة علیها للمولی اسماعیل بن محمد حسین الخواجهونی المتوفی ۱۱۷۳، ذکرها صاحب الروضات». ذریعه، ۶/۱۰۳. و نیز رجوع کنید به: اعیان الشیعه، ۳/۴۰۳؛ ریحانة الادب، ۲/۱۰۵؛ مجله تراثنا، ش ۱۸، ص ۱۲۲.

تنها نسخه خطی این حاشیه - که احتمالاً نسخه اصل باشد - در کتابخانه شخصی متتبع بصیر و خبیر حضرت آیت الله سید محمد علی روضاتی - حفظه الله - در اصفهان موجود است. ۱۰. حاشیه محمد رفیع گیلانی بر زبدة البیان، متوفای میانه قرن ۱۲.

در کتب تراجم و کتابشناسی از این حاشیه ذکری به میان نیامده، ولی تنها نسخه خطی آن در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است، و در فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم، ص ۵۰، چنین معرفی شده است: «حاشیه ملا رفیع جیلانی بر آیات الاحکام، ۱۵ برگ، آغاز: قوله بالأثر الصحیح والنص الصریح، النص هو مادلاً، ضمن مجموعه ش ۶/۱۲۳۹، خشتی».

همچنین در کتاب مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۰۶، به نقل از فهرست مسجد اعظم مطرح شده است. ۱۱. حاشیه ملاخلیل بر زبدة البیان.

از مؤلف و حاشیه اش بر زبده اطلاعی در دست نداریم؛ تنها در فهرست نسخه های خطی مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) این حاشیه ملاخلیل ذکر شده است.

نسخه ای از زبده البیان - که در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری به شماره ۱۴۴ و در سال ۱۱۰۷ ق کتابت شده - تعلیقه و حواشی فیض کاشانی [؟] و ملاخلیل و دیگران را دارد. رجوع کنید به فهرست کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری، ۱/۸۴، و مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۰۵، به نقل از فهرست مدرسه عالی شهید مطهری.

۱۲. المتعة فی شرح الزبده، گویا از سید میرزا خالد.

از مؤلف کتاب اطلاعی در دست نداریم، تنها نسخه خطی از این حاشیه و شرح در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری موجود است و در فهرست، ج ۵/۴۹۸ به این صورت وصف شده است: «رسالة فی المتعة، تعلیقی است بر آیات الاحکام اردبیلی، گویا از سید میرزا خالد، نویساننده نسخه ش ۲/۴۵۰۹. و در نسخه دارد: للسید السعید. آغاز: بسم الله تعالی فی سورة النساء فما استمتعتم به منهن... ای تمتعتم به من النساء المحلات. انجام: وقد كانت من الطبیات حیث احلها الله انتهى». و نیز رجوع شود به مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۰۵.

ص ۲۳؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲، ص ۷۸۷؛ اعیان الشیعه، ۱۰/۲۲۶؛ مجله تراثنا، ش ۱۸، ص ۱۱۱.

۸. حاشیه سید بهاء الدین مختاری نائینی بر زبده البیان، متوفای حدود ۱۱۴۰ یا ۱۱۳۰.

در کتاب روضات الجنات، ۷/۱۲۱ درباره مؤلف آمده است: «السید الفاضل الامیر المحدث بهاء الدین محمد بن السید الکبیر محمد باقر الحسینی النائینی، وقیل المختاری السبزواری الساکن بدار السلطنة اصفهان، کان من العلماء الاعیان الفقهاء الارکان ادیباً ماهراً وجلیلاً کابراً حکیماً متکلماً جید العبارة... ویستفاد من بعض مؤلفاته الشریفة انه کان باقیاً فی حدود المائة والثلاثین وقیل انه توفی فیها بینه و بین الاربعین و دفن فی دار السلطنة اصفهان...».

در کتب تراجم به این حاشیه اشاره نشده، ولی شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه به نقل از فهرس تصانیف سید بهاء الدین مختاری، ذکر کرده است: «زبده البیان وعلیها حواشی... الحاشیة علیها للامیر بهاء الدین محمد بن الامیر محمد باقر المختاری، المذكورة ترجمته فی [الذریعة] ۴/۱۵۳ ذکرها فی فهرس تصانیفه». ذریعه، ۶/۹.

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: ذریعه، ۴/۱۵۳ و ۶/۹؛ روضات الجنات، ۷/۱۲۱؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲، ص ۱۰۸؛ مجله تراثنا، ش ۱۸، ص ۱۱۸.

در بعضی از نسخه های خطی زبده البیان، حواشی به عنوان بهاء یا بهاء الدین به چشم می خورد، که مراد، حاشیه سید بهاء الدین مختاری نائینی است. از آن جمله است نسخه خطی زبده البیان در کتابخانه آیت الله گلپایگانی که حواشی بهاء الدین مختاری را داراست. (فهرست کتابخانه حضرت آیت اله گلپایگانی).

۹. حاشیه مولی اسماعیل خواجهونی بر زبده البیان، متوفای ۱۱۷۳ یا ۱۱۷۷ ق.

صاحب روضات در وصف مؤلف می نویسد: «... کان عالماً بارعاً، وحکیماً جامعاً وناقداً بصیراً، ومحققاً نحریراً، من المتکلمین الاجلاء، والمتتبعین الادلاء، والفقهاء الاذکباء، والنبلاء الاصفیاء طریف الفكرة، شریف الفطرة، سلیم الجنبه، عظیم الهیة قوی النفس، نقی القلب، زکی الروح، و فی العقل، کثیر الزهد، حمید الخلق، حسن السیاق، مستجاب الدعاء، مسلوب الادعاء، معظماً فی اعین الملوك والأعیان... وقد تلمذ عنده جملة من مشایخ أشیاخنا الاعیان المتقدمین کالمولی مهدی النراقی الکاشانیو والأقا محمد البید آبادی الجیلانی، الأمیرزا ابی القاسم المدرس الاصفهانی... والمولی محراب الحکیم العارف المشهور». روضات، ۱/۱۱۴ و ۱۱۹.

در کتاب روضات این حاشیه بدین نحو آمده است:

۲. اثبات الواجب (*) (فارسی) = اصول دین فارسی

کتاب اثبات الواجب، یا اصول دین، از کتابهای معروف مقدس اردبیلی است. در فهرست مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳/ ۵۷۸ در وصف آن آمده است: «رساله در کلام به روش شیعی و بیشتر در امامت است و در چهار باب، و از کشف و تفسیر طبری و کتابهای اخبار و اصول چهارگانه شیعی و از ابن ابی الحدید و سعد تفتازانی و قوشچی و شاه اسماعیل یادمی کند...».

در فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲/ ۸۷۹ آمده است: «اصول دین = اثبات واجب = ترجمه العقائد از ملا احمد مقدس اردبیلی... در چهار باب ۱- اثبات واجب و صفات ثبوتیه و سلویه اش در ۳ فصل؛ ۲- پیامبری؛ ۳- امامت؛ ۴- معاد. در بحث امامت بسیار سخن رفته و کتاب را دربر گرفته است، و در آن سرگذشت چند تن از دانشمندان شیعه و نگارهای آنان را آورده است. و در حدیقه الشیعه از کتابی به نام اثبات الواجب یاد شده است.»

همچنین در کشف الحجب، ص ۲۲۸، آمده است: «رساله فی اثبات الواجب الوجود بالفارسیة لمولانا احمد بن محمد الاردبیلی... اولها: بدان هداک الله تعالی که چون آدمی قابل تکلیف است الخ.» و به تبع کشف الحجب، در مرآة الکتب، ج ۲، ص ۸، نیز آمده شده است: «اثبات الواجب، وهی رسائل متعدده لجماعة من الفضلاء... منهم المقدس الاردبیلی اوکله بدان هداک الله قاله المولوی.»

همان گونه که در ذریعه بدین صورت وصف شده است: «اثبات الواجب تعالی للمقدس الاردبیلی... اوکله: بدان هداک الله... أقول هو رسالة فی اصول الدین بسط فیها الکلام فی الامامة واول ابوابه فی اثبات الواجب اختصاراً وعبّر عنه فی کتابه حدیقه الشیعة برسالة اثبات الواجب، ولذا ذکرته هنا، كما ذکره کشف الحجب [ص ۲۲۸] ایضاً، لکن عبّر عنه فی فهرست الخزانة الرضویة برسالة اصول الدین كما یذکر فی محله.» ذریعه، ۱/ ۱۰۳.

همان طور که در ذریعه آمده در کتاب حدیقه الشیعة، ص ۳ و ص ۷، به رساله اثبات الواجب ارجاع داده شده است؛ بنگرید: «و ما در رساله اثبات واجب ذکر کردیم که امام (ع) شخصی است که حاکم باشد بر خلق از جانب خدا بواسطه آدمی در امور دین و دنیای ایشان مثل پیغمبر...». حدیقه الشیعه، ص ۳ و ص ۷.

اما اینکه آیا مراد از اثبات الواجب - که در حدیقه الشیعه نام برده شده - همین کتاب اصول دین است یا نه، و یا اصولاً کتاب حدیقه الشیعه از محقق اردبیلی است یا نه، و... احتیاج به یک مقاله مفصل دارد.

در ابتدا رساله اثبات الواجب در کتاب حدیقه الشیعه، ص ۳ و ۷ مطرح شده و سپس میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء،

۱/ ۵۷ و تعلیقه امل الآمل، ص ۹۷ نسبت به محقق داده است. بنگرید: «ورسالة اثبات الواجب نسبتها الیه فی...» در ریاض العلماء و تعلیقه امل الآمل چاپ شده به همان نحوی که ذکر شده آمده است: «نسبها الیه فی...» و مشخص نگردیده چه کسی و در چه کتابی رساله اثبات الواجب را به مقدس اردبیلی نسبت داده است. البته محتمل است که عبارت به این صورت بوده است: «نسبها الیه فی حدیقه الشیعه»، و مصحح ریاض العلماء به جای حدیقه الشیعه سه نقطه گذاشته است.

تذکر این نکته لازم است که میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/ ۵۷ و تعلیقه امل الآمل، ص ۹۷ رساله دیگری نیز به فارسی در امامت به محقق اردبیلی نسبت داده است: «رساله فارسیة فی الامامة مبسوطه.»

تعدد عنوان در ریاض العلماء و تعلیقه امل الآمل بیانگر این است که رساله فارسی در امامت غیر از اثبات الواجب است و بعید نیست که مقدس اردبیلی دو کتاب در اصول دین داشته باشد، ولی از آنجا که باب اول رساله اصول دین درباره اثبات الواجب است و باب سوم آن درباره امامت است، رساله اصول دین محقق اردبیلی، مشهور به اثبات الواجب یا رساله فی الامامة شده است، نه اینکه دو رساله مستقل در باب اصول دین باشند.

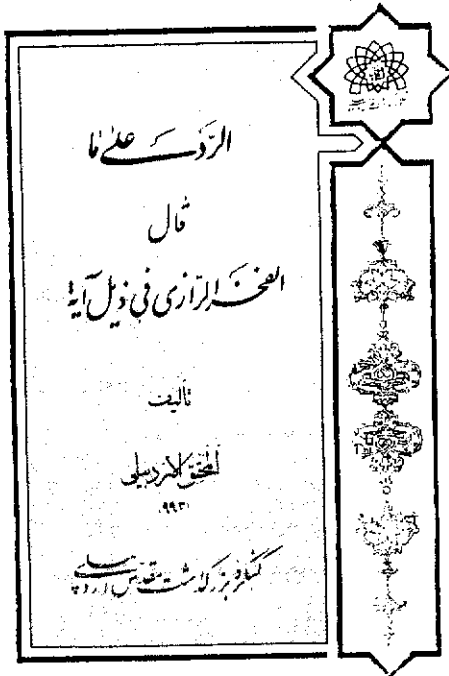
اصول دین (*) فارسی

کتاب اصول دین، یا اثبات الواجب، یا ترجمه العقائد، یا رساله ای در کلام، یا رساله فی الامامة، عنوانهایی هستند برای یک کتاب در اصول عقاید به فارسی از محقق اردبیلی.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در وصف این رساله نوشته اند: «اصول الدین للمولی المقدس احمد بن محمد الاردبیلی المتوفی سنة ۹۹۳. اوله: بدان هداک الله تعالی - که چون آدمی قابل علم و تکلیف باشد مکلف است به اصول دین و فروع آن به عقل و نقل و دوم موقوف است به اول پس باید که اول اولرا بداند و آن چهار است. لهذا این رساله مرتب شد بر چهار باب. و فهرس الابواب: ۱- فی اثبات الواجب ۲- فی النبوة ۳- فی الامامة ۴- فی المعاد. بسط القول فی الامامة حتی بلغ باب الامامة اربعة اضعاف الابواب الثلاثة، و ذکر بالمناسبة تراجم جمع من علماء الشیعة وجملة من كتب الشیعة فی اثناء باب الامامة، و فرغ من تألیفه قبل حدیقه الشیعة لانه أحال فی آخره الی ما ذکره فی هذا الکتاب من تصانیف الشیعة معبراً عنه باثبات الواجب فی موضعین، كما مر، رأیته فی خزانة کتب سیدنا الحسن صدرالدین، و یوجد فی الخزانة الرضویة معبراً عنه فی فهرسها باصول دین اردبیلی.» ذریعه، ۲/ ۱۸۳.

در فهرست دانشگاه در وصف رساله اصول دین آمده است:

است که مورد توجه محقق اردبیلی بوده. اگرچه در کتاب زبدة البیان بیشتر از کتابهای کشاف و انوار التنزیل مطلب نقل و نقد کرده، ولی احیاناً از تفسیر فخر نیز مطلب نقل شده است.

گویا محقق اردبیلی بر تفسیر فخر رازی حاشیه داشته است، کما اینکه بر کشاف و انوار التنزیل حاشیه داشته و خود مقدس اردبیلی به آن دو حاشیه تصریح کرده است.

از حاشیه تفسیر فخر رازی در فهارس و کتب تراجم و غیره ذکری به میان نیامده است.

فخر رازی در التفسیر الکبیر، ج ۲۳/۱۸۷-۱۹۰ دلایلهایی برای افضلیت ابوبکر بر حضرت علی (ع) اقامه کرده و مقدس اردبیلی بر این قسمت کتاب حاشیه دارد.

این حاشیه یا رساله در رد کلام فخر رازی در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری ضمن مجموعه ای از رسائل مقدس اردبیلی موجود است.

مقدس اردبیلی از این رساله (یا حاشیه بر تفسیر فخر) در سه کتاب مهم خود، زبدة البیان و مجمع الفوائد و حاشیه شرح تجرید، یاد کرده است. بنگرید:

۱. «... ولا تدل علی افضلیة ابی بکر... علی ماتوهمه الفخر الرازی فی تفسیره الکبیر وقد بینا ذلك فی رساله علیحدة ونشیر هنا الی نبدمنه ومن بعض کلامه». زبدة البیان، ص ۳۹۰.

۲. «فان اردت تفصیل ما ذکره وما ذکرناه فارجع الی تفسیره والی ما ذکرناه فی الرسالة». زبدة البیان، ص ۳۹۲.

۳. در کتاب مجمع الفائدة به مناسبتی بحث امامت مطرح شده و گفته است: «وبالجملة لیس هذا الكتاب محل مثله، وقد اظهرت

همچنین اصول دین فارسی اردبیلی که در کشف الحجب ص ۱۱۷ به نام ترجمه العقائد و در کشف الحجب ص ۲۲۸ به نام رساله فی اثبات الواجب الوجود، و در ذریعة ۱/۱۰۳ به نام اثبات الواجب و در ذریعة ۲/۱۸۳ به نام اصول دین و ذریعة ۴/۱۱۷ به نام ترجمه العقائد یاد شده، همان که در ص ۵۷۷ ج ۳ همین فهرست دانشگاه به ش ۸/۸۷۸ به نام کلام یاد گردید، همه نوشته شده است. «فهرست دانشگاه، ج ۵ (بخش سوم)، ص ۱۸۸۵.

با توجه به مطالب گذشته عنوان اصول دین بر این رساله کلامی از محقق اردبیلی، در ابتدا در فهرست کتابخانه آستان قدس، ج ۴/۲۴ و ج ۱/۲۰ مطرح شد؛ کما اینکه در فهرست الفبایی آستان قدس ص ۵۴ بدین نام ذکر شده است.

به تبع فهرست آستان قدس در ذریعه، ۲/۱۸۳ چنین آمده است: «اصول دین و... و يوجد فی الخزانة الرضویة معبراً عنه فی فهرسها باصول دین اردبیلی». و نیز در ریحانة الادب، ۵/۳۶۹ و سایر تراجم و فهارس به اصول دین نامیده شده است. رساله اصول دین تاکنون چاپ نشده بود و برای اولین بار به اهتمام کنگره مقدس اردبیلی به چاپ رسید.

تا آنجا که ما به دست آورده ایم هجده نسخه خطی از این کتاب در کتابخانه ها موجود است و ابتدای نسخه چنین است: «بدان هداك الله تعالى که چون آدمی قابل علم و تکلیف، مکلف است به اصول دین و فروع آن.»

ترجمه العقائد (*)

ترجمه العقائد عنوان دیگری از کتاب اصول دین یا اثبات الواجب محقق اردبیلی است. کتوری در کشف الحجب، ص ۱۱۷ به عنوان ترجمه العقائد از آن یاد کرده است: «ترجمه العقائد بالفارسیة لمولانا... الاردبیلی... اوله: بدان هداك الله که چون...» و نیز در کشف الحجب، ص ۲۲۸ با عنوان: «رساله فی اثبات الواجب الوجود بالفارسیة لمولانا... الاردبیلی... اولها: بدان هداك الله...».

در ذریعه نیز ترجمه العقائد ذکر شده است: «ترجمه العقائد للاردبیلی کما فی مواضع مر یعنون اثبات الواجب واصول الدین للاردبیلی». ذریعه، ۴/۱۱۷.

در فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۲/۸۷۹ آمده است: «اصول دین= اثبات واجب= ترجمه العقائد».

با توضیحاتی که ذکر شد، کتاب ترجمه العقائد همان اصول دین یا اثبات الواجب محقق اردبیلی است.

۳. تعلیقه علی مقاله الفخر الرازی فی التفسیر الکبیر (*)

کتاب التفسیر الکبیر یا تفسیر فخر رازی از جمله کتب تفسیری

بعض ذلك في بعض الرسائل ...». مجمع الفائدة، ج ۳/۲۱۹.
 ۴. در حاشیه شرح الجدید للتجريد، ص ۲۱۲ (چاپ کنگره): «... وقد ذكرنا طرفاً منها في بعض الرسائل وسنذكر البعض هنا أيضاً إن شاء الله».

نسخه خطی این رساله (یا حاشیه بر قسمتی از تفسیر فخر) در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری، ضمن مجموعه ش ۲/۱۴۴۶، ۱۱ صفحه، شیخ محمد علی گلپایگانی، در ۱۱۱۷ ق موجود است.
 در فهرست به عنوان «رساله کلامی در مورد افک عایشه» ثبت شده که اشتباه است.

۴. تقلید المیت (*) = الاجتهاد والتقلید = خلو الزمان عن المجتهد
 بحث تقلید میت از دیر زمان مورد توجه علما بوده و در کتب اصولی و فقهی نیز مورد بحث قرار گرفته است. به جهت اهمیت این مسأله رساله های مستقلی به رشته تحریر درآمده و ظاهراً اوّل کسی که در حرمت تقلید میت رساله ای نوشته، محقق کرکی (م ۹۴۰ ق) است.

بعد از محقق کرکی دهها رساله در این موضوع نوشته شده که اکثر آن رساله ها را شیخ آقا بزرگ در ذریعه، ۴/۳۸۹-۳۹۳ معرفی کرده است.

یکی از رسائل مقدس اردبیلی، رساله «خلو الزمان عن المجتهد» یا «تقلید میت» یا «اجتهاد و تقلید» یا «عدم حجیة قول الاصحاب بعدم خلو الزمان عن المجتهد» است.

اگرچه در اکثر کتب تراجم و کتابشناسی از این رساله نامی به میان نیامده است، ولی خود محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائدة والبرهان، در بحث فقیه جامع الشرائط، اشاره به این رساله کرده است. بنگرید: «... بل نقل ذلك عن قواعد الشهيد رحمه الله، إلا أنه يعد خلو الزمان عن مجتهد الجزء...، وتحقیق هذه المسألة يحتاج الى بسط ومعلوم من الاصول ويستدعي ذلك افرادها برسالة، ولهذا وقع الاختصار على هذا المقدار من الاجمال». مجمع الفائدة، ج ۷/۵۴۶-۵۴۹.

صاحب ریاض العلماء نیز در دو کتابش تصریح به این رساله کرده است. بنگرید:

۱. «ورسالة في عدم حجة قول الاصحاب بعدم خلو الزمان عن المجتهد، رأيتها بخط الأمير شرف الدين الشولستانی في استرآباد نقلاً عن خط ولد المؤلف». ریاض العلماء، ج ۱/۵۷.

۲. «رسالة في عدم حجیة قول الاصحاب بعدم...» مانند آنچه از ریاض گذشت. تعلیقة أمل الآمل، ص ۹۷.
 ابتدای نسخه: «بسم الله التوفیق، لایتم الاستدلال

على عدم جواز خلو الزمان من المجتهد الحي بان التكليف في زمان الغيبة لا يسقط بالاجماع بل هو واجب وجوباً مطلقاً».

انجام نسخه: «فالظاهر ان القول بالفرق محكم».

در خاتمه چندین تذکر در باره این رساله ضروری است:

۱. در ذریعه این رساله از سید فضل الله استرآبادی دانسته شده است: «تقلید المیت للسید فضل الله الاسترآبادی المعاصر للشهید الثاني، حکى سيدنا في التكملة أن الشهيد لما ألف رسالته في تقلید المیت أرسلها الى السيد فضل الله فكتب هو هذا الكتاب الذي يقول في اثنايه (وأما ما ذكر في الكتابة الشريفة المرسله اليها) ومراده بالكتابة رسالة الشهيد». ذریعه، ۴/۳۹۲.

عبارتی که در اثنای رساله ذکر شد، در پایان رساله مقدس اردبیلی است:

«وأما ما ذكر في الكتابة الشريفة المرسله اليها».

همچنین در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۴۴۰ چنین آمده است: «فضل الله الاسترآبادی... اقول هو غير صاحب رسالة تقلید المیت (ذریعه ۴/۳۹۲) حيث ان الرسالة لبعض معاصري الشهيد الثاني ظاهراً حيث قال في اثناء الرسالة (وأما ما ذكر في الكتابة الشريفة المرسله اليها) ولذا احتتمل صاحب الرياض انها لفضل الله الاسترآبادی المعاصر للشهید الثاني، ومراده من الكتابة المرسله هو رسالة الشهيد الثاني (ذریعه ۴/۳۹۲) التي كتبها للسید حسين بن ابی الحسن، ولعله والد نورالدين علی الذي هو تلميذ الشهيد وصهره علی بنته وولد له منها السيد محمد صاحب المدارك واورد الشهيد فی رسالته اثني عشر وجها لعدم الجواز وارسلها الى فضل الله الاسترآبادی فكتب هو رسالة في رده، نعم يحتمل بعيداً اتحاد صاحب الترجمة [فضل الله الاسترآبادی تلميذ مير محمد باقر الداماد متوفی ۱۰۴۰] مع تلميذ المقدس الاردبیلی المذكور في القرن العاشر ص ۱۸۱، لكن الظاهر تعددهما لبعدها الطبقة».

۲. در ذریعه رساله مورد بحث جزء مؤلفات شیخ محمد عاملی نجفی دانسته شده که اشتباه است. بنگرید: «تقلید المیت للشیخ محمد بن جابر بن عباس العاملی النجفی تلميذ الشیخ محمد سبط الشهيد الثاني (والمتوفی ۱۰۳۰) مختصر صرح فيه بحرمته، اوله: وبالله التوفیق لایتم الاستدلال على عدم جواز خلو الزمان من المجتهد الحي؛ ضمن مجموعه في مكتبة سيدنا الحسن صدرالدين»، ذریعه، ۴/۳۹۳.

ابتدای رساله معرفی شده عین رساله مقدس اردبیلی است و شیخ محمد عاملی نجفی از علمای قرن یازدهم است، و حال آنکه نسخه ای خطی از قرن دهم این رساله موجود است که دهها سال قبل از این عالم استنساخ شده و حاشیه ای بر این رساله

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ضمن مجموعه شماره ۷۷۰۵/۱، نسخه‌ای از تهلیلیه به محقق اردبیلی نسبت داده شده و در وصفش آمده است: «تهلیلیه: آغاز: و به نستعین بقول المعتمصم بحبل ربه الصمد، احمد لَمَّا رأيت ما كتبه السيد المدقق امير فضل الله التقى المؤيد بعض الشبهة على كلمة التوحيد وقل هو الله احد، اردت الجواب الحرى عند كل احد. قال الشبهة الاولى فى تركيبها فيدل على نفى اله واحد». فهرست، ۶۷۸/۱۶.

با دیدن نسخه خطی رساله تهلیلیه و بررسی مطالب آن بهتر می توان نسبت این رساله را به محقق اردبیلی اثبات کرد، ولی از همان یک سطر نقل شده در فهرست نیز می توان نتیجه گرفت که تهلیلیه از مقدس اردبیلی است:

اولاً: در مقدمه رساله اشاره به شاگرد و همعصر خود کرده است. بنگرید: «لَمَّا رأيت ما كتبه السيد المدقق امير فضل الله التقى المؤيد...» که مراد، میر فضل الله بن محمد کیا الاسترآبادی است که از شاگردان معروف محقق بوده و در عقلیات صاحب نظر و مورد توجه خاص مقدس اردبیلی بوده است.

صاحب ریاض العلماء در شرح حال میرزا محمد بن علی الرجالی مطلبی از مقدس اردبیلی نقل می کند که «هنگام وفات اردبیلی از او سؤال کردند که بعد از وفات شما به چه فردی رجوع کنیم، محقق اردبیلی فرمودند: در مسائل شرعی به میر علام و در مسائل عقلیه به میر فضل الله». ریاض العلماء، ۴/۳۶۲ و ۵/۱۱۷؛ روضات الجنات، ۱/۱۸۱؛ خاتمه مستدرک، ۳/۳۹۵؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰، ص ۱۴۳ و ۱۸۱.

ثانیاً: شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه برای مولی فضل الله استرآبادی دو کتاب توحیدیه نقل می کند که موضوعش با آنچه محقق اردبیلی در ابتدای تهلیلیه نوشته است، مطابقت دارد. نگاه کنید:

۱. «التوحیدیه فی دفع الشبهات الثلاث عن کلمة التوحید للمولی فضل الله الاسترآبادی اوله: الحمد لله الواحد الحری بالتحمید- الی قوله- فان کلمة التوحید مما صنت فیها رسائل ذکر فیہ انه آله لملجأ الطالبین وملأذ المسلمین... رأیته فی مکتبه سیدنا الحسن صدرالدین ضمن مجموعه کتابه بعض اجزائها ۱۰۲۵ق». ذریعه، ۴/۴۸۸.

۲. «شرح کلمة التوحید ودفع الشبهات عنها للمولی فضل الله الاسترآبادی، کانت نسخه منه فی مکتبه سیدنا الحسن صدر... ومرآتهلیلیه فی ج ۴/۵۱۵ متعددأ». ذریعه، ۱۴/۴۱.

ناگفته نماند که دو کتاب معرفی شده در ذریعه، دو عنوانی هستند برای یک کتاب از میر فضل الله استرآبادی.

در ریاض العلماء، ۴/۳۶۳ آمده است: «السید... الامیر فضل الله بن سید محمد الحسینی الاسترآبادی... ومن مؤلفات

موجود است که از علمای قرن دهم می باشد پس چگونه مؤلف اصل رساله می تواند از علمای قرن یازدهم است.

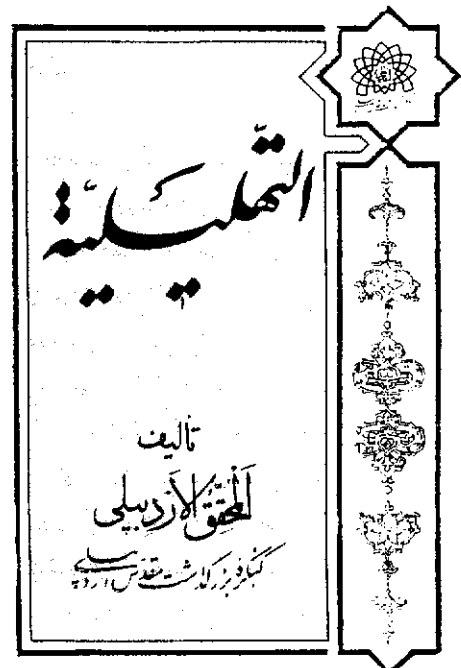
۳. در ذریعه رساله ای با همین نام از شیخ سلیمان ماحوزی معرفی شده است: «رسالة فی عدم خلو کل زمان عن المجتهد الجامع للشرائط للشیخ سلیمان بن عبدالله الماحوزی المتوفی ۱۱۲۱، اولها: اختلف الاصحاب فی جواز خلو زمان الغیبة عن المجتهد... منضمة مع رسالته فی وجوب الجمعه بخط...» ذریعه، ۱۵/۲۳۷.

۴. در فهرست کتابخانه مرعشی نجفی، ج ۲۱/۲۲۶ این رساله را از سید احمد دانسته اند. بنگرید: «تقلید المیت، از سید احمد، در این رساله مختصر استدلال می شود بر جواز تقلید میت و مؤلف یکی از استادانش را که معتقد است به عدم جواز تقلید میت رد می کند.» در صورتی که دو رساله قبلی از این رساله در مجموعه ش ۸۲۶۶ مرعشی از مقدس اردبیلی است.

این رساله در کتاب «هفده رساله» از محقق اردبیلی، توسط کنگره محقق اردبیلی چاپ شده است.

۵. تهلیلیه(*)

تهلیلیه عنوان یک سلسله کتابهای است که علمای شیعه و سنی درباره کلمه توحید یا شرح لا اله الا الله یا اعراب کلمه توحید یا سوره توحید و... نوشته اند.

در ذریعه، ۴/۵۱۶-۵۱۵ چندین رساله «تهلیلیه» از علمای شیعه معرفی شده است، ولی در کتب تراجم و رجال و ذریعه شیخ آقا بزرگ رساله ای با عنوان تهلیلیه به محقق اردبیلی نسبت نداده اند.

و نیز در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۸، ص ۱۲۴ و ۱۲۷ این دو شرح معرفی شده است.

از جمله کتب اصولی که در زمان مقدس اردبیلی جزء کتب درسی به حساب می آمده، شرح عمیدی است؛ یعنی شرح تهذیب الاصول سید عمید الدین. مقدس اردبیلی این شرح را برای عده ای از علما - که از آن جمله صاحب مدارک و صاحب معالم می باشند - تدریس می کرده و حواشی نیز بر این کتاب داشته است.

خاتون آبادی در کتاب حدائق المقربین (این کتاب خطی است) در شرح حال صاحب مدارک (سید محمد موسوی) تصریح به نسخه ای از شرح عمیدی می کند که در کنار آن نسخه خطی، حواشی محقق اردبیلی است.

۷. حاشیه شرح الجدید للتجريد(*) (الهیات)

سلطان الحکماء خواجه نصیر الدین طوسی (م ۶۷۲ق) کتاب تجرید الاعتقاد را در تحریر عقاید امامیه به رشته تحریر در آورد که مورد توجه علمای بعد از خود قرار گرفت؛ به حدی که شروح و حواشی زیادی بر این کتاب نوشته شده است که قابل شماره نیست رجوع شود به ذریعه، ۳/ ۳۵۲ که شیخ آقا بزرگ تهرانی می گوید: «وعلیه حواش لاتحصی و شروح کثیره».

از علمایی که بر کتاب شرح جدید قوشچی، که شرح تجرید الاعتقادات، حاشیه نوشته، مقدس اردبیلی است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در وصف این حاشیه نوشته است: «الحاشیه علیه»: الشرح الجدید للتجريد [على القسم الالهی خاصة، للمولى المقدس الاردبیلی... قد بسط فيها الكلام فى الامامة عند قوله: وعلى افضل الصحابة، وما بعده بحيث يصير نصف الكتاب. رأيت منها نسخة بطهران فى مكتبة سلطان المتكلمين، واخرى فى النجف عند السيد محمد صادق بحر العلوم، وثالثة بسامراء فى مكتبة شيخنا الشيرازى وعليها تملك السيد حسين بن حيدر الكرکى تلميذ البهائى والمير داماد. صرح فى اولها انه كتبها لولده أبى الصلاح تقى الدين محمد وفرغ منها فى ۱۳-ع ۹۸۶. ذریعه، ۶/ ۱۱۳.

تذکر: در فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۸/ ۲۷۹، ضمن معرفی حاشیه شرح تجرید محقق اردبیلی آمده است: «حاشیه شرح التجريد الجدید، از ملا احمد، حاشیه ای است متوسط با عناوین قوله بر شرح علاء الدین قوشچی بر کتاب تجرید العقائد خواجه نصیر الدین طوسی. و این بخش حاشیه بر قسم الهیات کتاب می باشد که شارح برای فرزندش نوشته است نام ملا احمد روی برگ اول این نسخه آمده، و شاید قطره ای از حاشیه ملا احمد مقدس اردبیلی باشد...» فهرست مرعشی نجفی، ۱۸/ ۲۸۰-۲۷۹.

هذا السيد رسالة... وله رسالة فى حل شبهة على كلمة التوحيد وهي مختصرة وقد رأيتها بهمدان بل وعلها قطعة من الرسالة الاتية... والظاهر انه بعينه السيد امير فضل الله الاسترآبادى الذى كان من تلامذة المولى احمد الاردبیلی... وله ايضا الرسالة التهليلية مختصرة في تفسير كلمة التوحيد، رأيتها فى بلدة رشت المذكورة وغيرها ايضا، لكن قد اورد فى الديباجة عند ذكر الصلاة لفظ الاصحاب ايضا فتأمل. اذ ياحتمل ان يكون لغيره».

همچنین در اعیان الشیعه، ۸/ ۴۰۱ آمده است: «الامير فضل الله الاسترآبادى النجفى... من وجوه تلامذة الاردبیلی... له... ورسالة فى حل شبهة على كلمة التوحيد».

عکس خطی رساله تهليلية در آخر کتاب «هفده رساله» محقق اردبیلی، ص ۴۴۵ و ۴۴۶، به چاپ رسیده است.

۶. حاشیه شرح تهذیب الاصول للعلامة

کتاب تهذیب الاصول علامه حلی در ذریعه چنین معرفی شده است: «تهذیب الاصول للعلامة الحلی، یأتی بعنوان تهذیب طریق الوصول الى علم الاصول». ذریعه، ۴/ ۵۰۸.

«تهذیب طریق الوصول الى علم الاصول، عبر به کذلک فى كشف الظنون وقد يخفف ويقال تهذیب الاصول، أو تهذیب الوصول كما عبر به فى الخلاصة، هو متن متین لآية الله العلامة الحلی المتوفى ۷۲۶ کتبه باسم ولده فخر المحققين اوله: الحمد لله رافع درجات العارفين، طبع بطهران على الحجر فى ۱۳۰۸ وعلی هامشه شرحه الموسوم بمنية اللبيب...». ذریعه، ۴/ ۵۱۱ و ۵۱۲.

در ذریعه، ۴/ ۵۱۲-۵۱۴ بیش از سی حاشیه و شرح بر این کتاب معرفی شده که از آن جمله است شرح ضیاء الدین وعمید الدین: «شرح السيد ضياء الدين عبدالله بن مجد الدين أبى الفوارس ابن اخت العلامة، اسمه منية اللبيب وهو مطبوع، جمعه الشهيد مع شرح أخيه فى جامع العين. شرح السيد عميد الدين عبدالمطلب الأخ الأكبر للسيد ضياء الدين وشرحه مخالف مع شرح السيد ضياء الدين عبارةً ومطلباً، نسخة منه توجد فى الخزانة الرضوية». ذریعه، ۴/ ۵۱۳.

و نیز در ذریعه، ۱۳/ ۱۶۵-۱۷۰ بیش از بیست شرح معرفی شده است. و نیز در ذریعه آمده است: «منية اللبيب فى شرح التهذیب فى الاصول، للسيد المرتضى ضياء الدين... وهو اصغر من أخيه السيد أبى عبدالله... الذى له أيضاً شرح التهذیب، والشرحان كلاهما موجودان... وهما مختلفان عبارةً ومطلباً وتاريخاً، فان السيد عميد الدين عبدالمطلب كتب شرحه فى حياة خاله العلامة الحلی، كما يظهر من دعائه وليس له عنوان خاص يعرف به، وأما شرح ضياء الدين عبدالله المعروف بمنية اللبيب المتداول نسخة...». ذریعه، ۲۳/ ۲۰۷.

در چندین نسخه خطی از کتاب آیات الاحکام مقدس اردبیلی - که قبل از سال هزار استنساخ شده است - در حاشیه آن نسخه های خطی تصریح شده است: «اعنی حاشیه المؤلف علی کتاب انوار التنزیل». اگرچه نسخه خطی از این حواشی در فهراس معرفی نشده است، ولی قسمتهایی از این حاشیه ضمن مجموعه رسائل مقدس اردبیلی در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری نگهداری می شود. چند تعلیقه ای که بر کتاب انوار التنزیل قاضی بیضاوی شناسایی شده، ضمن کتاب «هفده رساله» محقق اردبیلی توسط کنگره محقق اردبیلی به چاپ رسیده است.

۱۰. حاشیه علی التذکره للعلامة (تعلیقه علی التذکره)

کتاب تذکره الفقهاء از علامه حلی (م ۷۲۶ق) یکی از کتب فقهی استدلالی بسیار مبسوطی است که علما کمتر شرح و حاشیه بر آن نوشته اند؛ برخلاف ارشاد و قواعد علامه حلی. در کتب تراجم و کتابشناسی، هیچ شرح و حاشیه ای برای تذکره علامه معرفی نشده است؛ تنها میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/ ۵۷ و تعلیقه امل الأمل، ص ۹۷، نسخه ای را به خط مقدس اردبیلی - که در مشهد امام حسین (ع) دیده - معرفی کرده است. بنگرید: «له ... تعلیقات علی قواعد للعلامة وتذکره العلامة فی الفقه، رأیتها بخطه [محقق اردبیلی] علی الکتبیین [تذکره و قواعد] فی مشهد الحسین علیه السلام».

نسخه ای از این حاشیه بر تذکره علامه در فهراس نسخه های خطی معرفی نشده است. اگرچه صاحب ریاض نسخه ای به خط محقق اردبیلی در کربلای معلّاً دیده است، ولی صد افسوس که اکثر نسخه های خطی کتب محقق اردبیلی و سایر علمای شیعه جزء کتب مفقوده محسوب می شود. در عین حال اگر تمام نسخه های خطی کتاب تذکره علامه بدقت بررسی و حواشی آن ملاحظه شود، ممکن است نسخه ای از حاشیه بر تذکره محقق اردبیلی یا سایر علما به دست آید.

۱۱. حاشیه علی جامع المقاصد

کتاب قواعد الاحکام علامه حلی از جمله کتابهای فقهی است که مورد توجه علمای بعد از علامه قرار گرفته و شرحها و حواشی بسیاری بر آن نگاشته شده است. در ذریعه، ۱۴/ ۲۳-۱۷ بیش از سی شرح و نیز در ذریعه، ۶/ ۱۷۲-۱۶۹ بیش از پانزده حاشیه معرفی شده است. از میان شروح و حواشی قواعد علامه، کتاب جامع المقاصد محقق کرکی (م ۹۴۰ق) از ویژگی مهمی برخوردار است. آقا بزرگ تهرانی در ذریعه، ۵/ ۷۲ کتاب فوق را به این نحو

همان طور که ملاحظه می شود، اگر مؤلف فهرست به یکی از فهراس نسخ خطی ای که حاشیه شرح تجرید محقق اردبیلی در آن معرفی شده رجوع می فرمود، نمی نوشتند: «شاید قطره ای از حاشیه ملا احمد مقدس اردبیلی باشد». زیرا این نسخه خطی تمام حاشیه شرح تجرید محقق اردبیلی و در انتساب آن به محقق اردبیلی تردیدی نیست.

۸. حاشیه علی الارشاد

کتاب مجمع الفائده والبرهان محقق اردبیلی، شرح ارشاد الاذهان علامه حلی است. از آنجا که محقق اردبیلی بر اکثر کتبی که مورد مراجعه اش بود، حواشی و تعلیقه های نوشته است، بنابراین علاوه بر اینکه ارشاد را شرح کرده است، حواشی و تعلیقه هایی نیز بر آن کتاب نوشته است. محقق اردبیلی در کتاب زبده البیان، ص ۴۲۸، کتاب البیع، تصریح به این حاشیه کرده است. بنگرید: «... وقد بینته فی تعلیقات القواعد والارشاد ...».

در کتب تراجم، مثل ریاض العلماء، ۱/ ۵۷، به حواشی قواعد و تذکره علامه تصریح شده، ولی از حاشیه ارشاد مقدس اردبیلی نامی به میان نیامده است.

۹. حاشیه علی انوار التنزیل (*) = تعلیقه علی مآقال بیضاوی ...

تفسیر بیضاوی یا انوار التنزیل قاضی بیضاوی، (م ۶۸۵ق) یا ۹۲ق) از تفاسیر عامه است که مورد توجه علمای خاصه قرار گرفته و بر آن حواشی بسیاری نوشته شده است. در ذریعه، ۶/ ۴۱ در وصف انوار التنزیل آمده است: تفسیر البیضاوی الموسوم بانوار التنزیل تألیف القاضی ابی سعید عبدالله ابن عمر البیضاوی المتوفی بتمبریز ۶۸۵ق او ۶۹۱ق او بعدها. وقد اهتم اصحابنا بهذا التفسیر فعلقوا علیه حواش کثیرة نذکر بعضها ...

در ذریعه، ۶/ ۴۴-۴۱ بیش از بیست حاشیه معرفی شده، ولی نامی از حاشیه محقق اردبیلی به میان نیامده است؛ کما اینکه در هیچیک از کتب تراجم و کتابشناسی چنین حاشیه ای را به اردبیلی نسبت نداده اند.

محقق اردبیلی در کتاب زبده البیان، ص ۱۸، در بحث مسح رجلین از این حاشیه خود یاد می کند. بنگرید: «ولیس وجود التحدید فی المغسول دلیلاً علیه کما قاله البیضاوی [فی انوار التنزیل] بل هو دلیل علی ما ذهب الیه اصحابنا لحصول التعادل بان یکون العضو الاول من المغسول والممسوح غیر محدود والثانی منهما محدوداً، وللقاضی هنا مباحث ولنا كذلك یطلب من الحاشیه ...» همانطور که ملاحظه می کنید وی تصریح می کند که برای قاضی بیضاوی در کتاب انوار التنزیل مباحثی هست و برای محقق نیز مباحثی است در این موضوع که «یطلب من الحاشیه»، یعنی حاشیه بر انوار التنزیل.

معرفی کرده است: «جامع المقاصد فی شرح القواعد تألیف آیه الله علامه الحلّی رحمه الله، وهو شرح مبسوط للمحقق الکرکی... المتوفی بالنجف فی يوم الغدير ۹۴۰ق... وللشیخ لطف الله المیسی المتوفی باصفهان ۱۰۳۲ق تعلیقة علی جامع المقاصد».

در ذریعه، ۵۶/۶ و ۷۳/۵ تنها یک حاشیه معرفی شده، و حال آنکه مقدس اردبیلی نیز حاشیه ای بر کتاب جامع المقاصد نگاشته و در کتاب مجمع الفائدة والبرهان به این حاشیه ارجاع داده است. بنگرید: «والقول بأنه عن المنوب لم یستلزم وجوب شیء آخر عوضه... وتحقیق المسأله یحتاج الی تفصیل وقد فضلناه فی بعض الحواشی علی شرح القواعد[: جامع المقاصد] للمحقق الثانی». مجمع الفائدة والبرهان، ۷/۴۱۰، کتاب الحج.

و نیز: «ویمکن حمل عبارات الاصحاح علیه، قال فی القواعد... وللمحقق الشیخ علی هناك[: جامع المقاصد ۳۶۲/۹-۳۶۰] تحقیق، ولنا ایضاً تحقیق فارجع الیه». مجمع الفائدة، ۹/۴۵۴، که مراد تحقیقی است که محقق اردبیلی به تبع محقق کرکی در حاشیه بر جامع المقاصد نگاشته است، نه اینکه رساله مستقلاً در مسأله اقرار داشته باشد.

تذکر: در پاورقی کتاب مجمع الفائدة، ۹/۴۵۵ در ذیل عبارتهای نقل شده آمده است: «راجع جامع المقاصد... واما تحقیق الشارح «قده»[: یعنی تحقیق محقق اردبیلی] ولم نعثر علیه». تحقیقی که مقدس اردبیلی در مجمع الفائدة به آن اشاره کرده، رساله مستقلاً در این فرع فقهی اقرار نیست، بلکه مراد تحقیقاتی است که در حاشیه کتاب جامع المقاصد داشته است.

۱۲. حاشیه علی الشرائع المحقق (تعلیقة علی الشرائع)

کتاب شرائع الاسلام محقق حلّی (م ۶۷۶ق) از بهترین متون فقهی شیعه از حیث ترتیب ابواب، و جامعترین کتاب از حیث فروع فقهی است و از زمان تألیف تاکنون مورد توجه علما و از متون درسی حوزه های علمیه، از قدیم تا حال، بوده است. (ذریعه ۴۷/۱۳). بر این کتاب شروح و حواشی بسیاری نوشته شده و آقا بزرگ در ذریعه، ۱۳/۳۳۲-۳۱۶ بیش از هشتاد شرح معرفی کرده، کما اینکه در ذریعه، ۶/۱۰۸-۱۰۶ بیش از دوازده شرح معرفی شده است. ولی هیچ کتابی از کتب تراجم و کتابشناسی از حاشیه بر شرائع محقق اردبیلی نامی به میان نیامده است، در حالی که محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائدة والبرهان، ۲/۳۵۴ در بحث عدالت امام جماعت تصریح به این حاشیه می کند. بنگرید: «... ولنا زیادة تحقیق فی ذلک فی بعض تعلیقات الشرائع».

و نیز در مجمع الفائدة والبرهان، ۱/۱۰۱ اشاره به بعضی از تعلیقات فقهی خود می کند: «قد ذکرته فی بعض التعلیقات»، که

مراد حاشیه ای است بر یکی از سه کتاب: شرائع، قواعد و تذکره.

۱۳. حاشیه علی شرح مختصر الاصول العضدی (*)

حاشیه بر شرح مختصر عضدی یکی از کتابهای محقق اردبیلی است که در اکثر کتب تراجم و کتابشناسی از آن نام برده اند. از همه مهمتر اینکه خود مقدس اردبیلی چندین بار از این حاشیه در کتاب مجمع الفائدة نام برده و ارجاع به آن داده است.

این کتاب حاشیه ای است بر شرح مختصر عضدی. آقا بزرگ تهرانی در ذریعه، ۶/۹-۱۲۸ درباره مختصر این حاجب و شروح آن می نویسد: «شرح مختصر ابن الحاجب الشریفیة: الاصل هو کتاب منتهی السؤال والأمل فی علمی الاصول والجدل تألیف ابی عمرو عثمان بن عمر بن الحاجب المالکی المتوفی ۶۴۶ق ولما کان کبیراً اخرج هو منه مختصراً فی اصول الفقه وهو المتداول المعروف بمختصر الاصول وعلیه شروح کثیر، منها هذا الشرح[: الشریفیة] وهو تألیف السید الشریف الجرجانی المتوفی ۸۱۶ق وعلی هذا الشرح حواش کثیرة... [وآماً] شرح مختصر ابن حاجب العضدیة، الاصل هو مختصر منتهی السؤال... المذكور آنفاً، وشرحه للقاضی عضدالدین عبدالرحمن بن احمد الایجی المتوفی ۷۵۶ق اوّل: الحمد لله الذی برأ الانام، وعلیه حواش کثیرة نذکر منها: ... الحاشیه علی للمولی احمد بن محمد المقدس الأردبیلی المتوفی ۹۹۳ق، وهی علی مباحث الاجماع فقط».

همان طور که ملاحظه شد دو شرح بر مختصر الاصول ابن حاجب معروف است: ۱. شرح سید شریف الدین جرجانی؛ ۲. شرح قاضی عضد ایجی. و بر هر دو شرح حواشی زیادی نوشته شده و محقق اردبیلی بر شرح قاضی ایجی حاشیه نگاشته که معروف به شرح العضدی است.

میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۷ و تعلیقة امل الآمل، ص ۹۷، از نسخه ای از این حاشیه به خط مقدس اردبیلی نام می برد: «وله تعلیقات علی شرح المختصر للعضدی رأیها بخطه». و نیز محقق اردبیلی چندین مرتبه از این حاشیه در مجمع الفائدة نام برده است.

ناگفته نماند محقق اردبیلی قصد داشته است که بر تمام کتاب شرح مختصر الاصول عضدی حاشیه بنویسد؛ زیرا خود مقدس اردبیلی در آخر حاشیه بر مختصر الاصول عضدی (قسم اجماع) بدین مطلب تصریح کرده است.

این حاشیه شرح مختصر الاصول عضدی (بر قسمت اجماع) توسط کنگره محقق اردبیلی در ضمن رسائل محقق اردبیلی، تحت عنوان «هفده رساله»، چاپ شده است.

علمای خاصه و عامه قرار گرفته است. بر این کتاب علمای شیعه نیز حواشی نوشته اند و در ذریعه چندین حاشیه معرفی شده است و در وصف کشف آمده است: «تفسیر الکشاف، تألیف جارالله الزمخشری محمد بن عمر الخوارزمی المتوفی ۵۲۸... الحاشیه علیه...» ذریعه، ۴۶/۶.

محقق اردبیلی در کتاب زبدةالبیان نیز از این کتاب بسیار مطلب نقل کرده و آن را مورد نقد و نظر قرار داده است.

حاشیه بر کشف مقدس اردبیلی را هیچیک از کتب تراجم و کتابشناسی و... نام نبرده اند، ولی خود محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائده در بحث تعقیب و اینکه سزاوار است قرائت آیه الکرسی، تصریح به این حاشیه کشف کرده است. بنگرید: «وایضاً ینبغی قرائة آیه الکرسی لما روی فی مجمع البیان... و قیه بحث ذکرته فی تعلیقات الکشاف». مجمع الفائده والبرهان، ۳۱۶/۲.

اگرچه نسخه ای از این حاشیه در فهراس معرفی نشده است، ولی قسمتهایی از این حاشیه ضمن مجموعه ای از رسائل مقدس اردبیلی در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری موجود است و آن حاشیه بر دو آیه از کشف است.

این تعلیقات بر کشف در «هفده رساله» محقق اردبیلی به چاپ رسیده است.

۱۶. حاشیه علی نتائج الافکار للشهید الثانی

کتاب نتائج الافکار فی بیان حکم المقیمین فی الاسفار، یا رساله صلاة مسافر، از تألیفات اولیه شهید ثانی (مستشهد در ۹۶۵ق) است. به غلط مشهور است که روض الجنان اوکین تألیف و الروضة آخرین تألیف شهید ثانی است؛ چرا که شهید ثانی در کتاب روض الجنان به چند کتاب و رساله خود ارجاع داده که از آن جمله است کتاب نتائج الافکار. بنگرید: «... ومن ثم اختلفت فیها الانظار واضطراب فیها التفریع و... سالمه من کثیر مما یرد علی ما اطلقه المتأخرون ونحن قد افرنا لتحقیقها و ذکر اقسامها وما یتم فیہ قول کل واحد من الاصحاب رساله منفردة من اراد الاطلاع علی الحال فلیقف علیها، غیر انا نقول هنا...» روض الجنان، ص ۳۹۹.

مراد شهید از این رساله، کتاب نتائج الافکار فی بیان حکم المقیمین فی الاسفار است. شیخ آقا بزرگ در ذریعه، ۴۵/۲۴ چند نسخه خطی از نتائج الافکار را معرفی کرده و خوشبختانه این کتاب با شش رساله دیگر - که شهید ثانی به خط خود نگاشته است - در کتابخانه فاضل محترم، جناب آقای فخرالدین نصیری، نگهداری می شود و عکس آن مجموعه در اختیار محقق محترم، جناب آقای رضا مختاری است که در آینده

۱۴. حاشیه علی القواعد للعلامة (تعلیقة علی القواعد)

کتاب قواعد الاحکام علامه حلی از کتابهای فقهی مورد توجه علمای بعد از اوست و شروع و حواشی فراوانی بر آن نوشته شده است. در ذریعه، ۱۶۹-۱۷۲/۶ بیش از پانزده حاشیه بر آن معرفی شده، ولی هیچکدام از حواشی معرفی شده از محقق اردبیلی نیست؛ با اینکه میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۵۷/۱ و تعلیقة امل الامل، ص ۹۷، از این حاشیه به خط مقدس اردبیلی نام برده است، بنگرید: «وتعلیقات علی قواعد العلامة وتذکره العلامة فی الفقه، رأیتهما بخطه علی الکتابین [: القواعد والتذکره] فی مشهد الحسین علیه السلام و علی القواعد فی المشهد الرضوی.»

همچنین محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائده والبرهان، در بحث تیمم، تصریح بر حاشیه بر قواعد کرده است. بنگرید: «ثم اعلم انه فی جمیع هذه الصور التي وجب التيمم... وسيجىء تحقیقه فی الجملة. وقد اشرت فی تعلیقات القواعد». مجمع الفائده والبرهان، ۲۱۸/۱.

نیز در کتاب مجمع الفائده، ۷۳/۲ در بحث استقبال آمده است: «ویفهم من کلام الشیخ علی رحمه الله فی حاشیته علی القواعد فی تحقیقة خلاف ذلك ویقول انه محقق فی کتب هذه الفن... وکتب فی ذلك حاشیه کتباها علی ذلك المحل.»

نیز در مجمع الفائده والبرهان، ۱۰۱/۱ در بحث «ایصال الماء علی البشرة» به بعضی از تعلیقات بر کتب فقهی اشاره می کند: «قد ذکرته فی بعض التعلیقات»، که مراد تعلیقه بر قواعد علامه یا تذکره علامه یا شرائع محقق حلی است.

نیز در مجمع الفائده، ۴۵۴/۹ آمده است: «قال فی القواعد... وللمحقق شیخ علی هناك تحقیق، ولنا ایضاً تحقیق فارجع الیه.» همچنین در کتاب زبدةالبیان، ص ۴۲۸ تصریح به این تعلیقه کرده است: «وقد بیته فی تعلیقات القواعد والارشاد.»

اگرچه صاحب ریاض العلماء دو نسخه خطی از این حاشیه را به خط محقق اردبیلی در مشهد امام حسین - علیه السلام - و مشهد رضوی - علیه السلام - دیده و گفته است: «رأیتهما [: قواعد وتذکره] بخطه فی مشهد الحسین (ع) ورأیتها [: قواعد] فی المشهد الرضوی (ع)» ریاض العلماء، ۵۷/۱؛ تعلیقة امل الامل، ص ۹۷؛ ولی اکنون چنین حاشیه ای در ضمن فهراس کتب خطی معرفی نشده است. اگر نسخه های خطی قواعد علامه حلی بخوبی بررسی و حواشی آن بدقت دیده شود، نسخه خطی از این حاشیه به دست خواهد آمد.

۱۵. حاشیه علی الکشاف (*) = تعلیقة علی ماقال الزمخشری ...

کتاب کشف زمخشری از کتب تفسیری است که مورد توجه

می کند که در شرح حال محقق اردبیلی به این حاشیه اشاره شد: «وللمولی احمد الاردبیلی علیها»: رسالة فیمن سافر الی مادون المسافة... [مما حواش کما کتبه الفاضل الهندی علی ظهر شرح ارشاد المولی احمد وقد سبق فی ترجمته ایضاً]. حال آنکه در شرح حال محقق اردبیلی در ریاض العلماء، ۱/ ۵۷ چنین حاشیه ای برای محقق اردبیلی شمرده نشده است، مگر اینکه توجیه شود که نسخه چاپ شده ریاض العلماء سقط و افتادگی دارد؛ والله العالم.

۱۷. حدیقة الشیعه (*) = (کاشف الحق)

بحث درباره حدیقة الشیعه به طور مفصل به خامه بعضی از دوستان انجام پذیرفته است، و در این کتابشناسی به طور اختصار و فهرستوار مآخذ این بحث را معرفی می کنیم.

به نظر ما کتاب حدیقة الشیعه از آثار مقدس اردبیلی است؛ اما در میان سالهای ۹۹۳ تا سال ۱۰۵۸ ق احادیث ضعیفی در کتاب گنجانیده شده، و نهایتاً توسط معزالدین اردستانی با کم و زیاد کردن و دگرگونیهای به نام کاشف الحق مشهور و معروف گشت.

درباره جلد اول حدیقة الشیعه حرفهایی نیز نوشته شده، و آنچه مسلم است، نسخه خطی از جلد اول هنوز به دست نیامده است و ممکن است که اصلاً نباشد. در فهرست نسخه های خطی فارسی منزوی، ۲/ ۹۳۴، در بحث از حدیقة الشیعه، ضمن معرفی آغاز جلد اول آمده است: «آغاز ج ۱: حمدی که حاملان ملاً اعلی و ذاکران. و آغاز ج ۲: زیب آرایش آغاز و انجام نعوت و صفات». همچنان که ملاحظه می شود، معرفی ابتدای جلد اول حدیقة الشیعه مطابق است با ابتدای نسخه های کاشف الحق اردستانی. و نیز رجوع کنید به فهرست نسخه های خطی فارسی، ۲/ ۹۷۸-۹۸۰.

و نیز برای حدیقة الشیعه تحریف شده رجوع کنید به: ذریعه، ۶/ ۳۸۶ و ۲/ ۳۲۲ و ۱۷/ ۲۳۶ و نیز فهرست مدرسه غرب آخوند در همدان، ص ۲۰ (فهرست چاپ جدید). و برای تلخیص حدیقة الشیعه رجوع کنید به: ذریعه، ۴/ ۴۲۲ و ۶/ ۳۸۶، و طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۱۱۶ و ۱۲۰ و الفوائد الرضویه، ص ۲۸.

قدیمترین نسخه حدیقة الشیعه در کتابخانه مجلس به شماره ۵۷۳۰، گویا از سده دهم است. آغاز و انجام افتاده دارد و از کهنترین نسخه ها و ۴۴۸ صفحه دارد. (ر. ک: فهرست، ۱۷/ ۱۷۵). این نسخه قسمت ضد صوفیه را نیز دارد و اگر نسخه قرن دهم باشد، مسلم می شود که حدیقة الشیعه با آن قسمت ضد صوفیه توسط مقدس اردبیلی نوشته شده است؛ ولی با مراجعه به نسخه خطی و تشخیص اهل خبره، مشخص شد که

نزدیک تمام رساله های شهید ثانی تحت عنوان مجموع آثار و یا رسائل شهید ثانی در چند مجلد با تحقیقی همچون مئیه المرید و غایة المراد به جامعه فرهنگی عرضه خواهد شد.

برای اطلاع بیشتر از کتاب نتایج الافکار رجوع شود به: امل الآمل، ج ۱، ص ۸۶؛ لؤلؤة البحرین، ص ۳۵؛ کشف الحجب، ص ۵۷۶؛ مرآة الکتب، ج ۴، ص ۱۱۷؛ ذریعه، ج ۲۴/ ۴۵؛ رسائل شهید ثانی، ص ۱۷۹-۲۱۹؛ مقدمه مئیه المرید، ص ۳۵؛ ریاض العلماء، ۲/ ۳۸۴ و ۳۸۳.

میرزا عبدالله افندی نیز نسخه ای از نتایج الافکار را در شهر اردبیل دیده است: «رسالة فی حکم المقیمین فی الاسفار، رأیتها بآردبیل». تعلیقة امل الآمل، ص ۵۰؛ ریاض العلماء، ۲/ ۳۸۴.

یکی از کتابهایی که محقق اردبیلی بر آن حاشیه نگاشته، کتاب نتایج الافکار شهید ثانی است که اوصافش گذشت. اگرچه در کتب تراجم و کتابشناسی از این حاشیه نامی به میان نیامده است، ولی محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائده والبرهان، بعد از نقل کلام شهید ثانی در روض الجنان که عبارتش را ذکر کردیم، بر سیاق عبارت شهید ثانی تصریح به حاشیه نتایج الافکار خود کرده است. بنگرید: «أما الاشکال فی من لم ینو الاقامة... قال الشارح: [الشیخ] الثانی فی کتاب روض الجنان ص ۳۹۹] بعد نقل الخلاف فی الجملة: ونحن قد افردنا لتحقیقها رسالة منفردة: [نتایج الافکار] نقول نحن [مقدس اردبیلی] ایضاً قد کتبنا ما وصل الیه فهمنا علی تلک الرسالة: [نتایج الافکار] من تحقیق الحال فلیرجع الیه من اراد التذکره غیر أنا نقول هنا ایضاً...» مجمع الفائده والبرهان، ۳/ ۴۴۱.

آری میرزا عبدالله افندی به نقل از فاضل هندی، صاحب کشف اللثام، چنین حاشیه ای را در شرح حال شهید ثانی -ره- به مقدس اردبیلی نسبت داده است. بنگرید: «الشیخ الشیخ... المعروف بالشیخ الثانی... له مؤلفات منها... وقد وجدت بخط الافاضل المقاربین لعصره... هکذا: روض الجنان فی شرح ارشاد الالذهان... ورسالة فی تحقیق حم المقیم فی السفر اذا خرج بعدها... انتهى. ثم اقول: ومن مؤلفاته... ومن مؤلفاته ایضاً رسالة نتائج الافکار فی مسألة قصر المسافر واتمامه، اذا خرج قبل اقامته عشرة ايام فی محل قصد الاقامة به علی ما نسبه الیه سبطه السید محمد فی بعض فتاواه فی هذه المسألة بعینها. والحق عندی اتحادها مع ما مر من کلام شیخنا المعاصر بعنوان رسالة فی حکم المقیمین فی الاسفار. وله ایضاً رسالة فیمن سافر الی مادون المسافة من مکان نوری فی اقامة عشرة ايام. وللمولی احمد الاردبیلی علیها حواش کما کتبه الفاضل الهندی علی ظهر شرح ارشاد المولی احمد وقد سبق فی ترجمته ایضاً». ریاض، ۲/ ۳۶۵-۳۸۴.

همان طور که ملاحظه می شود، میرزا عبدالله افندی تصریح

۳۳. زندگانی حضرت آیت الله بروجردی، ص ۳۹۱ (شیخ آقا بزرگ تهرانی شفاهاً مطالبی به آقای دوانی درباره حدیقه الشیعه فرموده اند.)

۳۴. تاریخ اردبیل و دانشمندان، ۱/ ۵۵ به بعد.

۳۵. دائرة المعارف اسلامی و همگی شیعه، ۲/ ۱۱۹.

۳۶. مجله کیهان اندیشه، ش ۷، ص ۳۱، سال ۱۳۶۵ و ش ۸، ص ۶۴، سال ۱۳۶۵.

چاپهای حدیقه الشیعه

از حدیقه الشیعه تاکنون چاپهای متعددی شده که در ذیل به آنها اشاره می شود:

۱. تهران، ۱۳۱۸ق، سنگی، رحلی، ۳۱۹ص.

۲. تهران، ۱۲۶۰ق.

۳. تهران، ۱۲۷۰ق.

۴. تهران، ۱۲۷۴ق، سنگی، رحلی، خط ابوالقاسم قمشه.

۵. تهران، ۱۲۷۹ق، سنگی، رحلی، ۲۰۰ص.

۶. تهران، ۱۲۶۵ق، سنگی، رحلی، ۱۵۶ ورق.

۷. تهران، ۱۳۳۹ق، کتابفروشی شمس.

۸. تهران، ۱۳۰۳ق، سنگی، رحلی، خط ابوالقاسم

خورانی اصفهانی، ۲۸۷ص.

۹. تهران، ۱۳۶۸ق، سنگی، ۴۰۰ص.

۱۰. تهران، انتشارات علمیه اسلامی، ۷۸۲ص، حروفی،

وزیری. چاپ اخیر تاکنون چند بار توسط چند ناشر افست شده

است. رجوع شود به فهرست مؤلفین چاپی فارسی و عربی

مشار، ص ۴۶۳ و فهرست نسخه های چاپی فارسی، ص ۵۵۷.

۱۸. الخراجیه (الاولی) (*)

عنوان الخراجیه یا رساله فی الخراج یا حاشیه علی خراجیه

الکرکی یا تعلیقه علی خراجیه المحقق الثانی و ... نامه ای هستند

برای یک کتاب از مقدس اردبیلی.

محقق ثانی (کرکی)، متوفای ۹۴۰ق، کتاب قاطعة اللجاج

فی تحقیق حل الخراج را تألیف کرد. (ذریعه، ۷/ ۱۷). سپس

شاگرد و معاصرش، فاضل قطیفی، متوفای بعد از ۹۴۰ق،

کتاب «السراج الوهاج لدفع عجاج قاطعة اللجاج فی حیل

الخراج» را در رد رساله خراجیه محقق کرکی تألیف کرد.

(ذریعه، ۱۲/ ۱۶۴).

مقدس اردبیلی (ره) کتاب «الخراجیه» را در حمایت از رساله

خراجیه فاضل قطیفی و رد بر رساله خراجیه محقق کرکی تألیف

کرد. (ذریعه، ۷/ ۱۴۴).

سپس فاضل شیبانی، معاصر مقدس اردبیلی، در حیات

نسخه قطعاً در قرن دهم نوشته نشده و کاغذ و خط و ... گواهی می دهد که از قرن یازدهم و دوازدهم است.

درباره حدیقه الشیعه مطالب فراوانی نوشته شده است.

طالبان تحقیق بیشتر رجوع کنند به:

۱. لؤلؤة البحرين، ص ۱۵۰.

۲. امل الأمل، ۲/ ۲۳.

۳. اثبات الهداة، ۱/ ۷۱۹ و ۲/ ۱۸۸ و ۳/ ۱۴۲ و ۶۱۲.

۴. ریاض العلماء، ۱/ ۵۶.

۵. تعلیقه أمل الأمل، ص ۹۷.

۶. روضات الجنات، ۱/ ۸۳ و ۸۴ و ۲۰۶ (چاپ و تحقیق

سید محمد علی روضاتی).

۷. طرائق الحقائق، جلد اول.

۸. الاجازة الكبيرة، ص ۲۵.

۹. قم نامه، مسائل رکنیه، میرزای قمی سؤال و جواب، ص ۲۵۳.

۱۰. مستدرک الوسائل، ۳/ ۳۹۳-۳۹۵.

۱۱. ریحانة الادب، ۵/ ۳۶۶.

۱۲. عین الحیوة مجلسی.

۱۳. مرآة الحق، چاپ ارغمان.

۱۴. ریاض السیاحة، ص ۷۴.

۱۵. الروضة البهیة.

۱۶. تعلیقات النقص.

۱۷. قصص العلماء، ص ۳۴۲.

۱۸. مرآة الکتب، ۲/ ۱۹۲-۱۹۶.

۱۹. تنقیح المقال، ۱/ ۴۶۹.

۲۰. الفوائد الرضویة، ص ۲۷.

۲۱. طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰، ص ۸ و ۹ و ۲۴۵ و ۲۴۶.

۲۲. طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۱۱۹ و ۱۲۰ و ۵۷۱ و ۵۷۲.

۲۳. اعیان الشیعه، ۳/ ۸۲ و ۸۳.

۲۴. کشف الحجب والاسرار، ص ۱۹۴ و ۱۹۵.

۲۵. الذریعة، ۶/ ۳۸۵-۳۸۷ و ۲/ ۳۲۲ و ۱۷/ ۲۳۶ و

۴۲۲/ ۱۰ و ۲۰۵.

۲۶. فهرست دانشگاه، ۳/ ۶۰۰ به بعد.

۲۷. فهرست مجلس، ۶/ ۶۷ و ۶۸.

۲۸. فهرست نسخه های خطی فارسی منزوی، ۲/ ۹۳۴ و

۹۳۵ و ۲/ ۹۸۰-۹۷۸.

۲۹. فهرست نسخه های خطی دانشکده حقوق، ص ۴۴۸ و ۴۴۹.

۳۰. مقدمه حدیقه الشیعه.

۳۱. مجله معارف، ش ۳، سال ۱۳۶۴.

۳۲. مقدمه تفسیر ابوالفتح، توسط علامه شعرانی، ص ۱۳ و ۱۴.

مقدس در حمایت و انتصار محقق کرکی رساله «حل الخراج» را تألیف کرد. (ذریعة، ۶۸/۷).

سنگی، وزیری (ذریعة، ۱۴۴/۷) و فهرست کتابهای چاپی عربی مشار، ص ۳۵۲.

۴. در سال ۱۴۱۳ ق به عنوان الخراجیات، توسط مؤسسه النشر الاسلامی، قم.

این تذکر لازم است که در مقدمه چاپ مصحح حدیقة الشیعة، صفحه ۲، و نیز در چندین اثر دیگر به تبع همین مقدمه حدیقة الشیعة آمده است: «الخراجیة که در رساله در خراج است و در حاشیة کفایة الاصول چاپ شده است...» با توجه به معرفی چاپهای کتاب خراجیه، سهو القلم این مصحح نیز روشن می شود که در حاشیة در الفوائد آخوند خراسانی چاپ شده است نه در حاشیة کفایة الاصول.

۱۹. الخراجیة (*) (الثانیة)

عنوان الخراجیة یا رساله مختصرة فی الخراج یا مختصر الخراجیة، نامهایی هستند برای یک کتاب از مقدس اردبیلی در باب خراج.

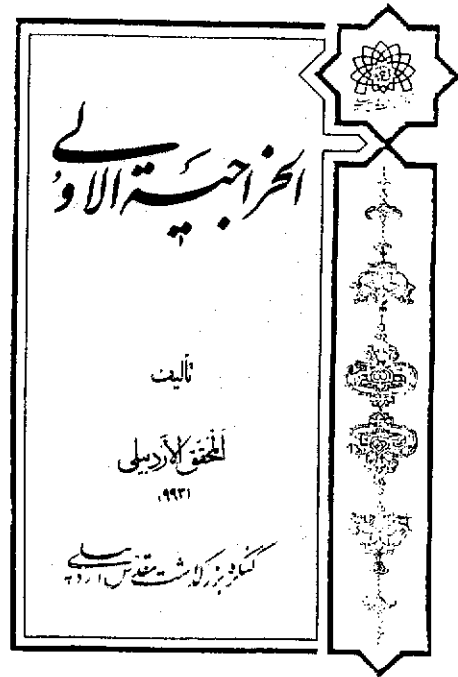
همان طور که در خراجیة الاولی ذکر شد، مقدس اردبیلی در تأکید بر رساله خراجیة اولی، رساله خراجیة دوم را در تحریم خراج مطلق تألیف کرد و ظاهراً سبب تألیف رساله خراجیة دوم، رساله خراجیة فاضل شیبانی بود. چرا که در مقدمه حل الخراج شیبانی نسبت تردید به مقدس اردبیلی داده است. بنگرید: «فیقول الفقیر الفانی ماجد بن فلاح الشیبانی أنه قد اشتهر ان مولانا احمد الاردبیلی سلمه الله تعالی وابقاه یقول بتحریم الخراج، وقد سألت جماعة من اصحابه عن ذلك، فقلت لهم: المناسب ان یکتب مولانا فی ذلك شیئاً یدل علی تحریمه. فبعد مدة ظهرت منه رساله محصلها ان الخراج فیہ شبهة. وانا أنقل عبارته حرفاً بحرف خوفاً من التفسیر والتبدیل وكثرة الاقاویل». (الخراجیات، الشیبانی، ص ۷، چاپ مؤسسه النشر الاسلامی).

و آقا بزرگ در ذریعة، ۱۴۴/۷ نوشته است: «الخراجیة الاخری ایضاً للمحقق المقدس الاردبیلی.»

نسخه های چاپی این رساله خراجیة (ثانیة) مانند نسخه های چاپی خراجیة اولی است. هر دو رساله خراجیة در کتاب «هفده رساله» محقق اردبیلی توسط کنگره محقق اردبیلی تجدید چاپ شد.

مختصر الخراجیة یا رساله مختصرة فی الخراج

عنوانهای بالا همان رساله الخراجیة الثانیة مقدس اردبیلی است که در تأکید بر رساله الخراجیة الاولی از اوست که ظاهراً رساله خراجیة فاضل شیبانی باعث تألیف مختصر الخراجیة شده است. از آنجا که این رساله خراجیة دوم مختصرتر از رساله خراجیة اولی است، در بعضی از کتب تراجم و فهراس تعبیر به مختصر الخراجیة یا رساله مختصرة فی الخراج شده است.

بعد از آن دوباره مقدس اردبیلی رساله الخراجیة (الثانیة) را در تأکید بر رساله خراجیة اولی خود و ظاهراً در رد فاضل شیبانی تألیف کرد.

پنج رساله خراجیة فوق که اوصافش را ذکر کردیم، در ضمن کتاب کلمات المحققین به چاپ رسیده و بارها افست شده است. (فهرست کتابهای چاپی عربی مشار، ص ۷۵۱). و نیز در ضمن کتاب کلمات الرضائیات والخراجیات چاپ و افست شده است. (فهرست کتابهای چاپی عربی مشار، ص ۷۴۹). همچنین اخیراً در قم توسط مؤسسه النشر الاسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، به عنوان الخراجیات در سال ۱۴۱۳ ق چاپ شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعة، ۱۴۴/۷ در وصف خراجیة مقدس اردبیلی نوشته است: «الخراجیة للمولی المقدس احمد بن محمد الاردبیلی... نصر فیہ الشیخ ابراهیم فی الحکم بالتحریم.»

نسخه های چاپی الخراجیة

۱. در سال ۱۳۱۵-۱۳۱۳ ق در ضمن کلمات الرضائیات والخراجیات، تهران، سنگی، وزیری (ذریعة، ۱۴۴/۷) و فهرست کتابهای چاپی عربی مشار، ص ۴۳۲.
۲. در سال ۱۳۱۵-۱۳۱۳ ق در ضمن کلمات المحققین، تهران، سنگی، وزیری (ذریعة، ۱۴۴/۷) و فهرست کتابهای چاپی عربی مشار، ص ۴۳۲.
۳. در سال ۱۳۱۸ ق در حاشیة در الفوائد آخوند خراسانی،

برای توضیح بیشتر در ارتباط با این کتاب رجوع شود به عنوان الخراجية (الثانية).

۲۰. رساله عملیه (*) (فارسی) = رساله در صلاة و صوم

رساله در صلاة و صوم، یا رساله علمیه، دو عنوانی هستند بر یک کتاب به فارسی از محقق اردبیلی. در کتب تراجم و کتابشناسی از این رساله نامی برده نشده، ولی نسخه های خطی این رساله در کتابخانه ها موجود و در فهراس نسخ خطی معرفی شده است.

قدمت نسخه های خطی این رساله، خود گواهی بر صدق این انتسابهاست. و نیز گواهی شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ ق) بر اینکه رساله عملیه در احکام شرعی و فروع دین از مقدس اردبیلی است. (فهرست نسخه های خطی مدرسه عالی شهید مطهری، ۲۱/۵).

۲۱. رساله فی الاحادیث

اگرچه عنوان فوق، کتاب و رساله ای مستقل نیست، ولی یکی از آثار به جای مانده از محقق اردبیلی است که به خواهش شیخ حسن صاحب معالم از استادش گرفته است.

شیخ علی عاملی در کتاب الدر المثور، ۲/۲۰۲ چند سطر آخر یادگاری از محقق اردبیلی آورده است. بنگرید: «... و طلب الشیخ حسن [صاحب معالم] من مولانا احمد: [محقق اردبیلی] شیئاً من خطه لیكون عنده تذکاراً، فکتب له بعض احادیث فی الصحیفة التي عندی قدر ورقة، وکتب فی آخرها: کتبه العبد احمد لمولاه امتثالاً لأمره رجاء لتذکره وعدم نسیانه آیاه فی خلواته وعقیب صلواته، وفقه الله لما یحبّه ویرضاه بمنّه وکرمه، بمحمّد وآله صلّی الله علیه وآله. انتهى»

سپس صاحب الدر المثور اضافه می کند: «وفي تلك الصحیفة صفحة بخط الشیخ الجلیل الشیخ بهاء الدین - قدس الله روحه - کتب فیها کلمات حکیمه، وفي آخرها کتب هذه الکلمات امتثالاً لأمر سیده صاحب الکتاب حرس مجده وکتب ضده اقل العباد بهاء الدین الجبایعی اصلح الله شأنه سائلاً منه اجراء علی خاطره الخطیر وعدم محوه عن لوح ضمیره المنیر، سیما فی محال الاناب ومظان الاجابات، وذلك سنة ۹۸۳ انتهى». الدر المثور، ۲/۲۰۲.

۲۲. رساله فی ان الامر بالشیء یستلزم النهی عن ضده الخاص (*)

از این رساله در کتب تراجم و رجال نامی به میان نیامده، تنها شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه و طبقات اعلام الشیعه از نسخه خطی این رساله باردهایی که علما بر آن نوشته اند یاد می کند. بنگرید:

۱- «مقاله فی ان الامر بالشیء نهی عن ضده الخاص، للمولی المقدس احمد بن محمد اردبیلی... لتلامیذه ردود

علیه، منها رد السيد محمد صاحب المدارك ورد الخواجه افضل الدين محمد التركة، ومناقشة المير فيض الله بن عبدالقاهر التفرشي، وجواب صاحب المعالم؛ كلها بخط شيخ شرف الدين علي بن جمال الدين المازندراني في مجموعة عند الشيخ هادي كاشف الغطاء». ذریعه، ۲۱/۳۹۷-۳۹۸.

۲- «افضل الدين محمد تركة... من طبقة تلاميذ المولى احمد الاردبیلی متوفى ۹۹۳ ق مثل صاحبي المعالم والمدارك والمير فيض الله، ولهم جميعاً الرد على مقالة الاردبیلی فی ان الامر بالشیء نهی عن ضده الخاص». طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۵۲.

۳- «فیض الله التفرشي النجفی... وله مقالة فی المناقشة علی مقالة شیخه احمد الاردبیلی فی ان الامر بالشیء نهی عن ضده الخاص، والنسخة فی مجموعة... عند الهادی كاشف الغطاء». طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۴۴.

۴- «ابو محمد شرف الدين المازندراني... وقد کتب شرف الدين علی المازندراني جوابات مسائل للشهید یقرب من ستین مسألة وقال وجدتها بخط الشهید... ومن آثار صاحب الترجمة ایضاً عند الشیخ هادی كاشف الغطاء مجموعة نفیسة... جلیلة ذات فوائد کثیر كلها بخط صاحب الترجمة و فیها... مقالة فی الامر بالشیء والنهی عن ضده لاحمد الاردبیلی... طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۳۸۰.

همان طور که ملاحظه شد، شیخ آقا بزرگ از مجموعه ای یاد می کند که رساله محقق اردبیلی و ردهایی که بر آن نوشته شده در نزد کاشف الغطاء موجود بوده است.

و نیز محقق اردبیلی - ره - در مجمع الفائدة والبرهان عبارتی دارد که اشعار به این رساله دارد: «وما علم کون غیره مملکاً وصحیحاً. وهذا لا خصوصية له بهذا المحل بل هو اشکال یخطر بالبال فی عدم الفساد بالنهی فی المعاملات، وقد اشرنا الیه فی ما سبق فی بیع یوم الجمعة، وحققناه فی الاصول». مجمع الفائدة والبرهان، ۸/۳۶.

اگرچه در کتب تراجم و رجال نامی از این رساله به میان نیامده، ولی خوشبختانه دو نسخه خطی از این رساله در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) نگهداری می شود.

ابتدای نسخه: «بسمله، وبه تقنی واعلم ان الامر بالشیء مطلقاً من غیر تقیید لوقت خلوا المأمور عن الضد وترکه... مستلزم للنهی عن ضده الخاص من ذلك الوقت.»

انتهای نسخه: «لو دل علی الخاص وهو ظاهر؛ فتأمل، هذه الرسالة ایضاً من افاداة الشیخ... احمد الاردبیلی سلمه الله تعالی... حرره باشارة صاحب الکتاب...»

این رساله نیز در «هفده رساله» محقق اردبیلی به چاپ رسیده است.

۲۳. رساله فی تحقیق آیه «یستلونک عن المحیض» واحکامها

در هیچیک از کتب تراجم و رجال و کتابشناسی از این رساله یاد نشده است، حال آنکه مقدس اردبیلی در دو کتاب معروف و مهم خود، یعنی مجمع الفائدة والبرهان و زبدة البیان، از آن یاد کرده و به آن ارجاع داده است. بنگرید.

۱- «یستلونک عن المحیض ... ولاتقربوهن حتی یطهرن ... وقراءة التشدید علی أنها اما الغسل او الوضوء او غسل الفرج بعد الانقطاع. والاول مذهب الشافعی ... والثانی مختار صاحب مجمع البیان ... وما اختاره مانعرف مذهباً لأصحابنا وهو اعرف بما قال، ومعلوم زواله بالغسل. ولنا فی تحقیق هذه الآیة مع الاحکام رساله جامعه للاقوال والابحاث و تحقیق المقال، فمن ارادها فعليه بمطالعتها ...». زبدة البیان، ص ۳۵.

۲- «واماً کراهة وطی الحائض بعد انقطاع الدم وقبل الغسل ... وللمجمع بین الادلة والقرائین مع عدم دلالة التشدید علی الغسل جزماً، ولزوال علة المنع المفهومة من ظاهر الآیة وغیرها. وقد حققت المسألة فی رساله علیحدة مع الادلة وما علیها من الابحاث مع الشارح مع امعان ما فی النظر والتأمل فلیراجع». مجمع الفائدة والبرهان، ۱/ ۱۵۲.

۲۴. رساله فی عدم اشتراط مقدار الدرهم فی الجبهة

در هیچ مأخذی از کتب تراجم و کتابشناسی چنین رساله ای را به محقق اردبیلی نسبت نداده اند و نیز در فهرس کتب خطی نسخه ای از این رساله معرفی نشده است، در حالی که محقق اردبیلی در کتاب مجمع الفائدة والبرهان، ۱۱۷/۲ در بحث سجود تصریح به این رساله خود کرده است. بنگرید: «وفیها [الاکبار] ایضاً دلالة ظاهرة علی عدم اشتراط مقدار الدرهم فی الجبهة کما نقل عن ابن بابویه ... وفی الاخبار الکثیرة دلالة علیة، ترک ذکرها لکفایة ذلك، وجمعت اکثرها فی رساله علیحدة، مع الاصل والشهرة والوامر المطلقة، فحمل الدرهم علی الافضل لوکان».

با توجه به عبارتی که ذکر شد محقق اردبیلی رساله ای مستقل در این فرع فقهی تألیف کرده است؛ زیرا تصریح دارد که: «جمعت اکثرها فی رساله علیحدة».

۲۵. رساله فی کون افعال الله معللة بالاعراض

رساله فوق را تنها میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۵۷/۱ و تعلیقه امل الأمل، ص ۹۷، به محقق اردبیلی نسبت داده و گفته نسخه ای از آن را در مازندران دیده است. بنگرید: «وله ... رساله فی کون افعال الله معللة بالاعراض رأيتها بمازندران».

در ذریعه نیز، مانند سایر کتب تراجم و کتابشناسی، از این رساله نامی به میان نیامده است؛ تنها به رساله ای در این موضوع از یکی از اصحاب اشاره کرده است: «افعال الله تعالی فی اثبات ان افعاله معللة بالاعراض، مسوط، لبعض الاصحاب، اوکة: جلّت صفات کماله عن النقص والزوال ... محمّد رحمة للعالمین وآله المعصومین خیر الال. يوجد ضمن مجموعة رسائل كثيرة، دونها الشيخ محمّد علی ابن یحیی وکتبها بخطه فی اصفهان ۱۱۰۷ق». ذریعه، ۲/ ۲۶۰.

بعید نیست محقق اردبیلی رساله ای در این موضوع داشته باشد و احتمال دارد نسخه معرفی شده در ذریعه از محقق اردبیلی باشد.

محقق اردبیلی در کتاب زبدة البیان، ص ۶۲۹، اشاره به این بحث نیز کرده است: «ثم اعلم انه لاشک فی دلالة الآیة علی تحريم الخمر مؤكداً ومعللاً ... والحکمة تقتضی تحريم ما فيه المفسدة فكيف المفساد، كما بین فی الاصول. وان قلنا بالحسن والقبح الشرعیین وان افعاله تعالی ليست معللة بالاعراض، وأنه يجوز خلوا الاحکام عن علل ومصالح».

۲۶. رساله فی منجزات المريض

عنوان بالا رساله ای مستقل در مسأله منجزات المريض است. اگرچه در کتب تراجم و کتابشناسی از آن نامی به میان نیامده است، ولی مجمع الفائدة والبرهان در کتاب محقق اردبیلی در ذیل عبارتی از ارشاد علامه («وفی التبرعات المنجزة قولان») تصریح به این رساله کرده است: «وان الاولی ترک المال للورثة والوصیة مع عدم صحیح، صریح وکونها کالوصیة، وسیجیء فی الوصیة تحقیق المسألة، وقد کتبت فی رساله منفردة وجمعت فیها اکثر الادلة و ذکررت وجوها للمجمع بین الادلة». مجمع الفائدة والبرهان، ۹/ ۲۱۵-۲۱۴.

از عبارات ذکر شده استفاده می شود که اولاً محقق اردبیلی رساله ای مستقل در موضوع منجزات مریض به رشته تحریر درآورده است: «وقد کتبت فی رساله منفردة». ثانیاً تصریح می کند که تحقیق مسأله در کتاب وصیّت خواهد آمد و کتاب الوصیة از قسمتهای مفقود شده مجمع الفائدة است، و کتاب نهاية المرام صاحب مدارک- که تتمیمی است بر مجمع الفائدة- کتاب الوصایا والوقف والصدقة والحبس را شامل نیست.

کتاب نهاية المرام شامل کتابهای نکاح و طلاق و عتق و تدبیر و ایمان و نذور و عهود است. اختلاف است که محقق اردبیلی این قسمتها را تألیف کرده و بعد از مدتی از بین رفته، یا اینکه اصلاً تألیف نکرده است؟ صاحب مدارک این ابواب فقه را برای تکمیل و تتمیم مجمع الفائدة تألیف کرده است.

بحث ثواب و عقاب و تکلیف و ... مکرر ذکر شده است، ولی عنوان مجمع البرهان من القرآن سازگاری با کتاب فقهی ندارد. اگرچه عناوین دیگری برای شرح ارشاد مقدس اردبیلی ذکر کرده اند، مثل مجمع البرهان فی شرح الارشاد (مقایس، ص ۱۵) و مجمع الفوائد و مجمع الدلائل والبرهان (ریحانة الادب ۵/ ۳۶۶)، ولی این عناوین مسامحه در تعبیر است و هیچ کدام سازگاری با مجمع البرهان من القرآن ندارد.

۲۸. مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان (*)

کتاب ارشاد علامه حلی (م ۷۲۶ق) از کتب فقهی است که از طهارت تا دیات را در بر دارد و نزدیک به پانزده هزار مسأله و فرع را داراست.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در وصف ارشاد فرموده اند: «ارشاد الاذهان الی احکام الايمان، من تألیف آية الله الشيخ جمال الدين ابی منصور الحسن بن سدیدالدین یوسف بن علی بن المظهر الشهير بالعلامة الحلی المولود سنة ۶۴۸ق والمتوفى سنة ۷۲۶ق، وهو من أجل كتب الفقه وأعظمها عند الشيعة ولذلك تلقاه علماؤهم بالشرح والتعليق عبر القرون من عصر مؤلفه الی هذه الاواخر...» ذریعه، ۱۳/ ۷۳.

و نیز آمده است: «ارشاد الاذهان ... هو من أجل الكتب الفقهية قد أحصى مجموع مسائله فی خمس عشرة الف مسألة...» ذریعه، ۱/ ۵۱۰.

در ذریعه، ۱۳/ ۷۳-۸۰ و ۱/ ۵۱۰-۵۱۲ بیش از پنجاه حاشیه و شرح برای ارشاد معرفی شده است؛ از جمله شرح ارشاد مقدس اردبیلی. بنگرید: «شرح الارشاد للشيخ المقدس المولى احمد بن محمد الاربيلی النجفی المتوفى فی صفر سنة ۹۹۳هـ. اسمه مجمع الفائدة والبرهان». ذریعه، ۱۳/ ۷۴.

در اکثر کتب تراجم متقدم کتاب را به عنوان شرح الارشاد معرفی کرده اند، حال آنکه خود محقق اردبیلی در آخر کتاب صلاة، کتاب را مجمع الفائدة والبرهان نامیده است. بنگرید: «هذا آخر الجزء الاول من كتاب مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الاذهان، وقع ابتدائه في شهر رمضان سنة سبعة وسبعين وتسعمائة في مشهد الحسين سيد الشهداء عليه افضل التحية والثناء واختتامه في عاشر ربيع الاول المنتظم في شهر سنة ثمان وسبعين وتسعمائة في مشهد امير المؤمنين امير الامراء عليه وعلى حبيبه سيد الانبياء واولاده سادات الاقبياء في زمن الاختفاء من الاعلاء... ويتلوه الجزء الثاني في كتاب الزكاة». مجمع الفائدة والبرهان، ۳/ ۴۴۵.

در کتاب هدایة الاسماء نام این کتاب چنین ثبت شده است: «کتاب مجمع البرهان وربما يقال مجمع الفوائد فی شرح

بحث اجزای مفقود شده مجمع الفائدة در عنوان خودش مفضلاً خواهد آمد.

۲۷. مجمع البرهان من القرآن

عنوان مجمع البرهان من القرآن، غیر از کتاب مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان است. اگرچه در هیچیک از تراجم و کتابشناسی چنین عنوانی را از آثار مقدس اردبیلی ذکر نکرده اند، ولی خود محقق اردبیلی در کتاب حاشیه شرح جدید للتجريد (حاشیه شرح تجريد قوشچی) تصریح به این عنوان کتاب خود کرده است.

ذیل کلام قوشچی که: «قوله: انا لانسلم ان التكليف لأجل ايصال النفع»، آمده است: «قد يشعر به بعض الآيات ايضاً، ولا خفاء في ان التكليف ليس بشكر للنعمة لأن القرآن العزيز مملوءة ما يدل على كون الثواب والعقاب باستحقاق المكلف به من فعل الطاعات وترك المعاصي مثل «جزاء بما كانوا يعملون» وهو اكثر من ان يحصى واظهر من ان يخفى، فما دل على انها شكر للنعمة فيؤول. وقد فعلناه في مواضع من كتاب مجمع البرهان من القرآن». حاشیه شرح جدید للتجريد، ص ۱۵۹ (چاپ کنگره محقق اردبیلی).

ظاهر این عنوان (مجمع البرهان من القرآن) و بحث مورد نظر - که «ثواب و عقاب و تکلیف و شکر نعمت و ...» - مشعر به این است که مقدس اردبیلی یک کتاب اعتقادی و کلامی، آن هم به زبان عربی، قبل از حاشیه شرح جدید للتجريد (حاشیه شرح تجريد قوشچی) تألیف کرده است که در این حاشیه حواله به آن کتاب مهم خود می دهد: «وقد فعلناه في مواضع من كتاب مجمع البرهان من القرآن».

در پاورقی حاشیه شرح جدید للتجريد، ص ۱۵۹ (چاپ کنگره) آمده است: «ما ائبتناه [مجمع البرهان من القرآن] موافق لجميع النسخ، ولكن الظاهر أن مراده من مجمع البرهان من القرآن، هو كتاب زبدة البيان دون مجمع الفائدة والبرهان، وقد ذكر هذا البحث في مواضع من كتاب زبدة البيان مثل ص ۱۱۲ و ۵۲ و ...»

اگرچه بعید نیست که مراد از «مجمع البرهان من القرآن» کتاب زبدة البيان باشد، ولی ظاهراً کتاب حاشیه شرح جدید للتجريد قبل از زبدة البيان تألیف شده است.

کتاب حاشیه شرح جدید للتجريد (حاشیه شرح تجريد قوشچی) در سال ۹۸۶ق تألیف شده است. مقدس اردبیلی این حاشیه را به درخواست و به نام فرزندش، ابوالصلاح تقی الدین محمد، نوشته است.

آری کتاب مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان قبل از حاشیه شرح تجريد نوشته شده است و در این کتاب نیز

المقصد الرابع في الوصايا». ارشاد الاذهان، ۱/ ۴۵۰-۴۵۶. مجمع الفائدة والبرهان فقط کتاب هبة را داراست، و سه کتاب دیگر، یعنی وقف و صدقه و حبس و وصیة، را ندارد. رجوع کنید به مجمع الفائدة، ۱۰/ ۵۶۰-۵۶۸. و یقیناً مقدس اردبیلی کتابهای یاد شده را تحریر کرده است. در کتاب حجر مجمع الفائدة، ۹/ ۲۱۴ و ۲۱۵ آمده است: «... ویجیء فی الوصیة تحقیق المسألة وقد کتبت فیہ رسالة منفردة و جمعت فیها اکثر الادلة و ذکرت وجوها للمجمع بین الادلة».

چاپهای مجمع الفائدة والبرهان:

- ۱- ایران، بی تاریخ، سنگی، رحلی، بی شماره صفحه (فهرست کتب عربی چاپی مشار، ص ۷۹۰).
- ۲- تهران، ۱۲۷۴ ق، سنگی، رحلی، خط محمد خوانساری، بی شماره صفحه (فهرست عربی چاپی مشار، ص ۷۹۰ و فقه الشیعه، ص ۲۰۴).
- ۳- قم، ۱۴۰۳ ق الی ۱۴۱۶ ق، ۱۴ جلد، وزیری، مؤسسه النشر الاسلامی، التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، محققین: حاج آقا مجتبی عراقی، حاج شیخ علی پناه اشتهاودی، حاج آقا حسین یزدی اصفهانی.

۲۹. مناسک الحج (*) = حجیه (فارسی)

رساله در حج یا حجیه یا مناسک حج عنوانهایی هستند برای کتابی در مناسک از محقق اردبیلی به فارسی. در ذریعه، ۲۲/ ۲۵۵ در وصفش آمده است: «مناسک الحج الفارسی، للمقدس الاردبیلی... اوله... و آخره... والنسخة فی الرضویة بخط عزیزالله الجیلانی استکته المولی موسی الگیلانی ووقفه علی الخزانة».

میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/ ۵۷ و تعلیقه امل الامل، ۹۷ تصریح به این رساله کرده و نسخه ای از آن را نیز دیده است. بنگرید: «ورسالة فی مناسک الحج الفارسیة مختصرة رأیتها فی دهخوارقان».

کتاب مناسک حج مقدس اردبیلی تا قبل از چاپ کنگره به زیور طبع آراسته نشده بود. بیش از ده نسخه از این رساله در کتابخانه ها موجود است.

ابتدای نسخه: «بدانکه چون کسی متوجه مکة معظمه شود بقصد گزاردن حج واجب باید که...» فهرست کتابخانه جامع گوهر شاد ۳/ ۱۳۶۵.

انتهای نسخه: «از برای رضای خدای تعالی پس بیرون آمده متوجه شود». و نیز انتهای نسخه: «چنانچه فقهاء رحمهم الله بیان کرده اند». ذریعه، ۲۲/ ۲۵۵ و فهرست رضوی، ۲/ ۴۹.

الارشاد، للمولی احمد بن محمد الاردبیلی». (نشریه نسخه های خطی دانشگاه، ۶/ ۴۴). این جور نامها مسامحه است، کما اینکه در ریحانة الادب، ۵/ ۳۶۶ اشاره به این مطلب شده است: «مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان که شرح ارشاد علامه بوده، و در ایران چاپ سنگی شده و دارای تحقیقات عمیقہ می باشد و موافق آنچه در آخر کتاب صلاة همان نسخه چاپی تصریح شده نام این کتاب [مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان است]... و اینکه از بعضی مجمع الفوائد و از بعضی دیگر مجمع الدلائل والبرهان نقل شده اشتباه و یا مسامحه در تعبیر است.»

همان طور که گذشت مقدس اردبیلی کتابهای نکاح و طلاق و... از مجمع الفائدة را تألیف کرده، و به جهت بدی خط و عدم استنساخ از بین رفته است. این از مسلمات است، نه اینکه بعضی نوشته اند که مقدس این قسمتها را اصلاً تألیف نکرده است.

علاوه بر اینکه مقدس اردبیلی در مجمع الفائدة چندین بار تصریح می کند که در کتاب نکاح یا طلاق بحث خواهد آمد. و نیز در کتاب زیادة البیان، ۵۴۴ در بحث نکاح تصریح می کند که در شرح ارشاد مفضلاً این را نوشته ام. بنگرید: «وبالجملة الحكم محلل الأشکال وقد اوضحته فی الجملة فی محلّه من الفروع فی شرح الارشاد».

صاحب مدارک کتاب نهاية المرام را برای تکمیل مجمع الفائدة به رشته تحریر درآورده، و در روضات الجنات، ۷/ ۵۰ آمده است: «ومنها شرح المختصر النافع من کتاب النکاح الی آخر کتاب النذر علی ما وجدنا منه ولم نسمع الی الان من احد أنه وقف علی ازید منه ووجه تخصیص ذلك الموضوع بالشرح علی ما سمعنا من بعض مشایخنا، أنه لمّا کتب الاردبیلی قدس سره شرحه المشهور علی الارشاد و فرّق اجزاءه علی تلامذته لیخرجوه الی البیاض من السواد وکان بعضها ردی الخط جدّاً، فاتفق وقوع تلك المواضيع التي شرحها السيد من النافع فی خطه، فلم ينتفع به من سوء خطه، وکان الشارح قد قضی نحبه، فالتمس بعضهم من السيد تجديد المواضيع التالفة لیکمل شرح استاذہ، فقبل رحمه الله، لکن عدل عن الارشاد الی النافع، هضماً وأدباً من أن یعدّ شرحه متمماً لشرح استاذہ».

به هر حال چه مقدس اردبیلی تقاضا کرده باشد و چه دیگر شاگردان مقدس، نهاية المرام نمی تواند مکمل مجمع الفائدة والبرهان باشد، زیرا چندین کتاب از فقه را هنوز مجمع الفائدة ندارد.

در ارشاد علامه حلی، کتاب العطايا شامل چهار کتاب فقهی است. بنگرید: «کتاب العطايا وفيه مقاصد، الاول فی الهبة...، المقصد الثاني فی الوقف...، المقصد الثالث فی الصدقة والحبس...،

حجیة(*) = مناسک الحج

کتاب حجیة، همان مناسک حج محقق اردبیلی است که در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی بدان نام معرفی شده، و به تبع این کتابخانه در فهرست کتب خطی آستان شاه چراغ، الرسالة الحجیة معرفی شده و در پایان نسخه خطی شاه چراغ آمده است: «تمت الرسالة الحجیة من تصنیف ... مولانا احمد اردبیلی». فهرست، ۱۸۹/۲.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه، ۲۲/۲۵۵ از آن به عنوان مناسک الحج یاد کرده، و میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۷ و تعلیقه امل الأمل، ۹۷ به این نحو آورده است: و رساله فی مناسک الحج فارسیه مختصره رأيتها فی دهخوارقان.

۳۰. مسأله فی الذبح(*)

رساله فی کفایة بسمله الذابح الجنب بقصد سورة العزیمة فی التذکیة، یا مسأله ای در ذبح، عنوان رساله ای است منسوب به مقدس اردبیلی. در کتب تراجم و رجال از این رساله نامی به میان نیامده و نیز در کتابشناسی کتب شیعه، مانند ذریعه و مرآة الکتب، از آن یاد نشده است.

در فهرست نشریه دانشگاه تهران، ۷/۵۵۲ جزء نسخه های خطی شهید قاضی طباطبائی معرفی شده است: «رساله در اینکه شخص جنب اگر کشتار کند و بسم الله بگوید، جایز است هرچند به قصد یکی از سوره های عزائم گفته باشد، از ملا احمد مقدس اردبیلی در گذشته ۹۹۳ق». و در فقه شیعه، ۲۰۷ بدین نحو معرفی شده است: «مسأله فی الذابح = رساله فی کفایة

بسمله الذابح الجنب وان قصد قراءة السور العزائم». نسخه ای از این رساله در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری ضمن مجموعه ش ۱۴۴۶ - که شامل بیش از ده رساله و کتاب است و تماماً از مقدس اردبیلی می باشد - موجود است. در حاشیه نسخه آمده است: «مسأله فی الذبیحة وبعض احکامها». در آخر رساله نیز آمده است: «من فواید [اردبیلی] طاب نراه کتب فی مشهد الحسین علیه السلام من غیر رجوع الی کتاب اصلاً لعدم الحضور.»

ابتدای نسخه: «مسأله فی الذبیحة وبعض احکامها: استشکل فی عدم حصول التذکیة إذا قصد الجنب بتسمیة بسمله السورة العزیمة». انتهای نسخه: «... وانصف فانه المحذور بالبال الله یعلم بحقیقة الحال».

این رساله نیز در «هفده رساله» محقق اردبیلی توسط کنگره محقق اردبیلی چاپ شده است.

فصل دوم: آثار منسوب به محقق اردبیلی

۱/۳۱. اثبات الامامة

در کتاب اعیان الشیعه این عنوان از جمله کتب مقدس اردبیلی ذکر شده است. بنگرید: «له من المصنفات ۱-... ۴- اثبات الامامة بالفارسیة». اعیان الشیعه، ۳/۸۰.

در کتب تراجم چنین عنوانی از مؤلفات محقق اردبیلی ذکر نکرده اند. و میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۷ و تعلیقه امل الأمل، ۹۷ به عنوان «رساله فارسیة فی الإمامة مبسوطه» از آن یاد کرده است.

اگرچه بعید نیست محقق اردبیلی دو یا چندین رساله در اصول دین داشته باشد، ولی از آنجا که کتاب اصول دین مقدس اردبیلی در چهار فصل است و فصل اول آن در اثبات واجب و فصل دوم آن در اثبات امامت است، لذا از کتاب اصول دین مقدس اردبیلی گاهی تعبیر به اثبات الواجب شده و گاهی هم به اثبات الامامة. بنابراین ظاهراً این عنوانها برای یک رساله از محقق اردبیلی است، نه اینکه رساله های متعددی داشته باشد.

محتمل است که روی جلد بعضی از نسخه های خطی حدیقه الشیعه و کاشف، نام اثبات امامت نوشته باشد و تصور شده که این کتاب دیگری درباره امامت از مقدس اردبیلی غیر از حدیقه الشیعه است. کما اینکه نسخه ای از کاشف الحق به نام فضائل ائمه (ع) در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی به ش ۷۲۶۶، فهرست ج ۱۹ ثبت شده است.

همچنین نسخه هایی از حدیقه الشیعه با دگرگونیهایی به اسامی دیگر، مانند کاشف الاسرار و هدیه العالمین و فوز النجاج

اشتباهی در فهرست محمد مهدی رخ داده است؛ کما اینکه سید محسن امین در اعیان الشیعه، ۸۲/۳ بدان اشاره می کند: «استیناس المعنویة حکاه فی الذریعة ... ولا اراه الا مغلوطاً».

۴/۳۴. بحر المناقب

کتاب بحر المناقب، عنوانی است که تنها شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه، ۴۸/۳ به نقل از شیخ محمد جعفر خشتی برای مقدس اردبیلی ذکر کرده است. بنگرید: «بحر المناقب للمولی المقدس ... الارديبيلي قاله الشيخ محمد جعفر ابن مولى عبدالصاحب الخشتي في ما كتبه بخطه من فهرست الكتب الموجودة عنده سنة ۱۲۷۴ ق، وعده مما هو موجود عنده في التاريخ المذكور». ذریعه، ۴۸/۳.

اگر چه بعید نیست که محقق اردبیلی کتابی به نام بحر المناقب داشته باشد، و در کتب تراجم و شرح حال نگاری چنین عنوانی برای محقق اردبیلی ذکر نشده باشد، ولی با توجه به نام کتاب بحر المناقب، به احتمال قوی کتاب بحر المناقب یا همان حدیقه الشیعه است - که چندین نام دیگر نیز برای آن ذکر کرده اند - و یا آنکه مؤلف بحر المناقب شخصی به نام درویش برهان است.

۵/۳۵. تعلیقات بر شفا

کتاب شفای بوعلی سینا (م ۴۲۸ ق) از کتبی است که علما شروح و حواشی بسیاری بر آن نوشته اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه، ۱۴۰/۶-۱۴۳ نزدیک به بیست حاشیه و در ۳۳۵/۱۳ دو شرح از شفا را مفصلاً معرفی کرده است.

از جمله حواشی کتاب شفا، حاشیه آقا جمال خوانساری است که در ذریعه، ۱۴۳/۶ معرفی شده است: «الحاشیه علیه [:الشفاء] للمحقق الأغا جمال الدین محمد بن الحسین الخوانساری المتوفی ۱۱۲۵».

نسخه ای خطی از حاشیه شفای آقای جمال الدین خوانساری در مدرسه عالی شهید مطهری نگهداری می شود و در فهرست نسخه های خطی مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) ۵۶۵/۱ معرفی شده است، ولی در فهرست آخر این فهرست خطی، یعنی در فهرست اعلام و کتب فهرست مدرسه عالی شهید مطهری، ۶۵۷/۱ به اشتباه نوشته شده است: «تعلیقات بر شفا، مقدس اردبیلی ص ۵۶۵». حال آنکه در صفحه ۵۶۵ فهرست، حاشیه بر شفای آقا جمال خوانساری معرفی شده نه حاشیه بر شفای مقدس اردبیلی. این اشتباه در فهرست اعلام کتاب باعث شده که بعضیها تصور کنند که مقدس اردبیلی حاشیه یا تعلیقه ای بر شفا داشته است.

و مناقب قطبشاهی، خوانده شده است. رجوع شود به فهرست نسخه های فارسی منزوی، ۹۷۸/۲-۹۸۰.

۲/۳۲. الزیذة فی الفقه (*) = ارشاد (فقه فارسی)

عنوان ارشاد یا الزیذة فی الفقه یا فقه شاهی، کتابی است در فقه به زبان فارسی و منسوب به مقدس اردبیلی. در بعضی از فهارس نسخ خطی و کتب ذریعه و کشف الحجب و مرآة الکتب و ... از این کتاب نام برده شده، ولی اولین بار کتتوری در کشف الحجب، ۳۰۳ این کتاب را به مقدس اردبیلی نسبت داده است. بنگرید: «الزیذة فی الفقه بالعبارة الفارسیة لمولانا احمد بن محمد الارديبيلي المتوفی سنة ثلاث وتسعين وتسعمائة، اوله: حمدنا محدود، معبودی را که کائنات را به خورشید آسمان رسالت و نور بدر ولایت درجه ظهور داد الخ».

به تبع کشف الحجب، در مرآت الکتب، ۴۴/۳ آمده است: «الزیذة فی الفقه ذکرة المولوی وقال بالفارسیة لمولانا ... الارديبيلي ... انتهى، ولم يذكره المترجمون والله اعلم». همچنین در ذریعه این کتاب به چندین نفر، از جمله مقدس اردبیلی، نسبت داده شده است. ذریعه ۱۶/۱۲، ۱۶/۱۶، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۷ و نیز رجوع شود به فقه شیعه ص ۳۸۰.

۳/۳۳. استیناس المعنویة

کتاب استیناس المعنویة از کتب منسوب به محقق اردبیلی در علم کلام است. در کتب تراجم و رجال از این عنوان نامی به میان نیامده و نیز نسخه ای از این کتاب در فهارس نسخ خطی کتابخانه ها معرفی نشده است.

در آغاز آقا بزرگ در ذریعه، ۳۷/۲ به نقل از فهرست کتب خطی کتابخانه سید راجه محمد مهدی در فیض آباد هند آن را معرفی کرده است: «استیناس المعنویة للمقدس الارديبيلي ... عد بهذا العنوان من الكتب الكلامية العربية الموجودة في مكتبة السيد راجه محمد مهدی فی ضلع فیض آباد، فی فهرسها المخطوط، و ذکر ان موضعه فی الماری رقم ۳».

به تبع ذریعه در اعیان الشیعه، ۸۲/۳ آمده است: «استیناس المعنویة حکاه فی الذریعة عن فهارس بعض مکاتب الهند». و نیز در ریحانة الادب، ۳۶۹/۵ آمده است: «استیناس المعنویة به عربی در علم کلام».

بیش از مقداری که ذکر شد، اطلاعاتی درباره کتاب استیناس المعنویة در دست نیست. در کتب تراجم چنین عنوانی را برای محقق اردبیلی ذکر نکرده اند. اگر چه بعید نیست محقق اردبیلی کتابی در علم کلام به این نام داشته باشد، ولی تصحیف و

نسبت به مقدس داده و فرموده است که: «ورایت انا بعض حواشیه علی مبحث الامامة ایضاً».

اگرچه بعید نیست که مقدس اردبیلی حاشیه ای دیگر، غیر از حاشیه ای که موجود است، بر قسمت امامت شرح تجرید قوشچی داشته باشد، ولی از آنجا که قسمت اعظم حاشیه الهیات شرح تجرید مقدس اردبیلی در ارتباط با امامت است، تصور شده که مقدس اردبیلی غیر از حاشیه بر الهیات، حاشیه ای دیگر نیز بر امامت داشته است. بنگرید به عبارت آقا بزرگ در ذریعه، ۱۱۳/۶: «قد بسط فیها [حاشیه بر الهیات شرح جدید تجرید] الکلام فی الامامة عند قوله: وعلی افضل الصحابة ومابعده بحيث یصیر نصف الكتاب».

و نیز در ریاض العلماء، ۵۷/۱ و تعلیقه امل الآمل، ۹۷ آمده است: «وله ایضاً حاشیه علی الهیات شرح تجرید، قد بسط الکلام فی بحث الامامة ونقل الادلة عن الفخر الرازی واجابها». در پاورقی فهرست دانشگاه تهران، ۱۷۶۴/۵ آمده است: «در کتابخانه سپهسالار نسخه ای به شماره ۱۴۴۶ هست که این حاشیه [شرح تجرید] و دو خراجیه همین اردبیلی و رساله ای از او درباره اجتهاد که در آن به رساله شیخنا می نگردد و ... نسخه دیگری هم به شماره ۱۴۹۹ در آنجا هست و به نام حاشیه تجرید اردبیلی که گویا این یکی جزء یکم آن می باشد.» ولیکن با مقایسه بین نسخه های شرح تجرید مقدس اردبیلی و این نسخه معرفی شده تکلیف این نسخه خطی مشخص خواهد شد.

۸/۳۸. حدیقة الحقیقة

در فهرست میکرو فیلمهای کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، ص ۱۶۸، بخش ۱، ضمن معرفی نسخه عکسی اظهار الحق، کتاب حدیقة الحقیقة را به محقق اردبیلی نسبت می دهد که ظاهراً اشتباه چاپی است. بنگرید: «اظهار الحق؟ کتابی هست در امامت که مؤلف در سال ۱۰۳۹ ق در دیار هند می زیسته، این کتاب بصورت سؤال و جواب است تحت عنوان: اگر کسی گوید ... جواب بشنو ای برادر ... این کتاب جز کاشف الحق اردستانی و بحر المناقب درویش برهان و حدیقة الحقیقة اردبیلی است ...».

مراد از حدیقة الحقیقة اردبیلی همان حدیقة الشیعه ای است که منسوب به محقق اردبیلی است، نه اینکه کتاب دیگری از محقق باشد.

۹/۳۹. حواشی کتاب کاشف الحق

انتساب و عدم انتساب کتاب حدیقة الشیعه چاپ شده (با جزئی از آن) و بررسی چگونگی تألیف شدن کتاب کاشف الحق

کتاب من لایحضره الفقیه شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، یکی از چهار مجموعه کتاب حدیثی شیعه در قرون اولیه است که مورد توجه علما قرار گرفته و مدار کتب حدیثی و فقهی بر چهار کتاب کافی و فقیه و تهذیب و استبصار است. لذا علما حواشی بسیاری بر این کتب حدیثی نگاشته اند. در ذریعه، ۲۲۳/۶ به بعد، پانزده حاشیه بر کتاب من لایحضره الفقیه معرفی شده که از آن جمله است حاشیه آقا جمال خوانساری: «الحاشیه علیه [کتاب من لایحضره الفقیه] لاغا جمال الدین محمد بن الحسین خوانساری المتوفی ۱۱۲۵ق». ذریعه، ۲۲۴/۶.

نسخه ای خطی از حاشیه آقا جمال در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) به شماره ۶۷۸ نگهداری می شود و در فهرست آن کتابخانه، ۵۶۵/۱ به معرفی آن نسخه پرداخته شده، ولیکن در فهرست اعلام فهرست مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) به اشتباه نوشته شده است: «تعلیقات بر من لایحضره الفقیه ص ۵۶۵»، حال آنکه در صفحه ۵۶۵ فهرست، کتاب حاشیه بر فقیه آقا جمال خوانساری معرفی شده نه حاشیه بر فقیه محقق اردبیلی.

اگرچه بعید نیست که محقق اردبیلی بر کتاب من لایحضره الفقیه حاشیه ای داشته باشد، ولیکن اصحاب تراجم و کتابشناسی چنین حاشیه ای را به او نسبت نداده اند و در فهرست نسخ خطی نیز نسخه ای از این معرفی نشده است.

۷/۳۷. حاشیه شرح جدید تجرید (امامت)

همان طور که ذکر شد قسمت الهیات حاشیه شرح جدید تجرید از تألیفات مقدس اردبیلی است و نسخه هایی از آن معرفی شد. مخفی نماند که بحث امامت نیز بخشی از قسمت الهیات تجرید است.

تمام اصحاب کتب تراجم و رجال و کتابشناسی حاشیه قسمت الهیات شرح تجرید را به مقدس نسبت داده اند.

با اوصافی که ذکر شد مقدس اردبیلی بر بخش الهیات شرح جدید تجرید حاشیه داشته است، ولیکن صاحب کشف الحُجُب (ص ۱۷۸) غیر از حاشیه بر بحث الهیات، بر قسمت امامت شرح تجرید نیز حاشیه ای از مقدس اردبیلی نقل می کند. بنگرید: «حاشیه شرح التجرید القوشجیه لاحمد ... الاردبیلی ... ذکرها مولانا المجلسی (ره) فی البحار، وهی علی مبحث الهیات؛ ورایت انا بعض حواشیه علی مبحث الامامة ایضاً». همان طور که ملاحظه می شود تنها کنتوری در کشف الحُجُب (ص ۱۷۸) حاشیه ای بر قسمت امامت شرح تجرید

اردستانی و ... احتیاج به یک مقاله مفصلی دارد که از تمام زوایا آن را تحقیق و تمام نسخه های خطی این دو کتاب را از نزدیک ملاحظه کرد، و نیز تمام مطالبی که درباره حدیقه الشیعه و کاشف الحق گفته شده، باید بدقت بررسی شود تا بتوان به نتیجه ای که تا اندازه ای مقبول همگان باشد برسیم.

اما عجالتاً درباره عنوان حواشی کتاب کاشف الحق که صاحب ریاض العلماء به مقدس اردبیلی نسبت داده، چند سطر متذکر می شویم.

میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۷ و تعلیقه امل الآمل، ۹۷ در ذیل تألیفات محقق اردبیلی فرموده است: «له ... حواشی کتاب کاشف الحق». غیر از میرزا عبدالله افندی، اصحاب تراجم و رجال و کتابشناسی چنین حاشیه ای را به محقق اردبیلی نسبت نداده اند.

از آنجا که محقق اردبیلی متوفای ۹۹۳ ق است و کتاب کاشف الحق اردستانی در سنه ۱۰۵۸ ق تألیف شده است، عقلاً ممکن نیست که مراد حاشیه بر کتاب کاشف الحق اردستانی باشد.

بله ممکن است که مراد، حواشی کتاب کاشف الحق مولی محمد بهرام (م ۹۸۴ ق) باشد که در شرح تلخیص المرام علامه حلّی است نسخه ای از کتاب کاشف الحق مولی محمد بهرام در نزد صاحب ریاض بوده و حواشی محقق اردبیلی را بر آن کتاب ملاحظه کرده اند. بنگرید: «وقد شرح المولی محمد بهرام من علماء دولة السلطان شاه طهماسب الصفوی کتاب تلخیص المرام له [:العلامة الحلّی] فی الفقه بشرح ممزوج بالمتن طویل الذیل جداً سماه کتاب کاشف الحق، و يعرف بالكاشف ایضاً، و عندنا نسخة منه الی آخر العبادات». ریاض العلماء، ۱/۳۶۵. و در ذریعه، ۱۷/۲۳۵ نیز اشاره به مطلب فوق شده است: «کاشف الحق فی شرح تلخیص المرام للعلامة الحلّی فی الفقه، شرحه المولی محمد بهرام فی عصر شاه طهماسب الذی توفی ۹۸۴ ق، قال فی الریاض : شرح مزج طویل الذیل الی آخر العبادات عندنا نسخة منه».

۱۰/۴۰. خراجیه (فارسی)

در اکثر کتب تراجم و رجال و کتابشناسی، مانند ذریعه ۱۴۴/۷ و مرآت الکتب ۳/۱۱۶ و تعلیقه امل الآمل، ۹۷ و ... دو کتاب با عنوان الخراجیه یا رساله فی الخراج و یا مطلقاً یک رساله به عنوان الخراجیه، آن هم به عربی، به محقق اردبیلی نسبت داده شده و چندین مرتبه هم چاپ شده است. اما رساله ای در خراجیه به فارسی جزء کتب مقدس اردبیلی یاد نشده، تنها میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، ۱/۵۷ نسبت داده است. بنگرید:

«وینسب الیه رساله فارسیه فی حرمة الخراج». اگرچه بعید نیست که مقدس اردبیلی رساله سومی به فارسی داشته باشد، اما از آنجا که تعلیقه امل الآمل، ۹۷ از مؤلفات میرزا عبدالله افندی است و بر سیاق ریاض العلماء نوشته شده، چنین نسبتی داده نشده است: «... ورسالتان فی حرمة الخراج مختصرتان موجودتان عندنا». و دأب افندی بر این بوده که اگر رساله ای غیر از عربی تألیف شده باشد متذکر می شده است، کما اینکه در ضمن کتب مقدس اردبیلی چندین بار قید فارسی ذکر شده است، اما برای خراجیه -همان طور که ملاحظه می کنید- مطلقاً آمده است. بنگرید: «وله [:مقدس اردبیلی (ره)] رساله فی مناسک الحج فارسیه ... ورساله فی الامامة فارسیه ... ورسالتان فی حرمة الخراج مختصرتان موجودتان عندنا».

با اوصافی که ذکر شد عبارات افندی در ریاض العلماء که می گوید «وینسب الیه رساله فارسیه فی حرمة الخراج»، سهواً القلم است، کما اینکه کلمه «وینسب» نیز اشعار به عدم قبول دارد.

۱۱/۴۱. دوازده امام (*)

عنوان دوازده امام به ادعیه هایی که علما برای توسل به حضرات ائمه -علیهم السلام- تنظیم می کرده اند، گفته می شود. در ذریعه، ۸/۲۶۸ به این صورت وصف شده است: «دوازده امام: عنوان عام للقطعات الدعائية التي كان ينشاءها العلماء للتوسل بالائمة الاثني عشر عليهم السلام، وقد كثرت في العهد الصفوي (القرن الحادي عشر) كما فصلناه في الذریعه، ۷/۱۹۷ و ۱۹۴ به عنوان الخطبة الاثني عشرية، وفي ذریعه، ۸/۱۸۸ به عنوان دعاء التوسل». و در ذریعه، ۸/۲۶۸-۲۶۹ بیش از ده رساله به عنوان دوازده امام معرفی شده که از همه مشهورتر دوازده امام خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ ق) است.

همان طور که ذکر شد علما در تدوین دوازده امام اهتمام ورزیده اند و در مجموعه ای از نسخه های خطی کتابخانه آیت الله صفاتی خوانساری هجده رساله دوازده امام منسوب به هجده تن از علمای بزرگ شیعه آمده که از آن جمله، دوازده امام محقق اردبیلی است. بنگرید به مجموعه ش ۹۷۷، در سده ۱۱ و ۱۲، رقیعی؛ شامل دوازده امام و غیره.

یکی از دوازده امامها در آن مجموعه از محقق اردبیلی است و هیچ بعید نیست که محقق اردبیلی چنین کتابی داشته باشد. چرا که خود ایشان نیز عنایت به دوازده امام خواجه نصیرالدین داشته است و شیخ آقا بزرگ در ذریعه در ذیل دوازده امام خواجه نصیرالدین می نویسد: «دوازده امام فی انشاء الصلوة والتحيات علی نبينا محمد صلوات الله علیه وآله الاثمة عليهم السلام، منسوبة الی سلطان

الصوفية ونقل فيها عنه». مرآة الكتب، ۱۹۲/۲. حال آنکه شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴ق) هرگز چنین رساله ای را به محقق اردبیلی نسبت نداده است. بنگرید: «المولى الأجل الأکمل ... الاردبیلی له كتب منها: شرح الارشاد کبیر لم یتّم، وتفسیر آیات الاحکام، وحديقة الشیعة و غیر ذلك». امل الآمل، ۲۳/۲.

نسبت رساله ای در ردّ صوفیه در کتاب مرآة الكتب سهو القلمی بیش نیست؛ زیرا در امل الآمل، ۲۳/۲ در همان صفحه ای که شرح حال محقق اردبیلی نوشته شده، شرح حال احمد بن محمد الثوننی نیز آمده و این شخص رساله ای در ردّ صوفیه داشته است. بنگرید: «مولانا احمد بن محمد الثوننی ... له كتب منها: حاشية شرح اللمعة، ورسالة فی تحریم الغنا، ورسالة فی الردّ علی الصوفية و غیر ذلك».

از آنجا که شرح حال این دو عالم در کنار هم قرار داشته و هر دو عالم نیز احمد بن محمد نام داشته اند، صاحب مرآة الكتب تصور کرده که محقق اردبیلی رساله فی الردّ علی الصوفیه داشته است.

آری نسخه ای از رساله ای در ردّ تصوف از مولانا احمد اردبیلی در کتابخانه ملّی موجود است، لکن این مولانا احمد اردبیلی غیر از مقدّس اردبیلی بوده و تألیف این رساله در نیمه دوم قرن یازدهم است.

۱۴/۴۴. رساله اللیل (الیوم) والنهار (*)

اصحاب تراجم و رجال رساله اللیل والنهار را نه از مؤلفات محقق اردبیلی شمرده اند و نه از مؤلفات سایر علما. در الذریعه، ۳۹۱/۱۸ تنها یک عنوان اللیل والنهار از ابن فارس، صاحب مجمع اللغة، معرفی شده است.

کتوری، صاحب کشف الحجب، از رساله ای در حقیقت لفظ لیل و نهار یاد کرده است، اما این رساله مطابق است با تنها نسخه خطی آن که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود. با دیدن اصل نسخه خطی این رساله و بررسی مطالب آن و مقایسه با دیگر آثار محقق اردبیلی و آثار محقق سبزواری، انتساب این رساله به مقدّس اردبیلی منتفی است و قطعاً از محقق سبزواری است.

۱۵/۴۵. رساله فی الامامة

یکی از کتابهایی که به مقدّس اردبیلی نسبت داده اند، کتاب رساله فی الامامة به زبان فارسی است. میرزا عبدالله افندی آورده است: «... له ... ورسالة فارسیة فی الامامة مبسوطة ...». ریاض العلماء، ۵۶/۱. «... له ... ورسالة فی الإمامة فارسیة مبسوطة ...». تعلیقه امل الآمل، ۹۶.

اگرچه بعید نیست که مقدّس اردبیلی دو رساله یا چندین رساله

المحققین الخواجه نصیر الدین الطوسی المتوفی ۶۷۲ق ... و رأیت فی بعض المجامیع ما لفظه: بنده راجی احمد ساوجی از جناب غفران پناه - الی قومه بعد القاب کثیرة - استادی مولانا احمد اردبیلی سؤال نمودم از انفع ادعیة، فرمودند: خواندن دوازده امام خواجه، که آن را در عالم خواب از جناب امیر المؤمنین علیه السلام تعلیم [تعلّم] نموده ... ذریعه، ۲۶۸/۸.

و نیز در شرح دوازده امام خواجه نصیر الدین، تألیف سید ابی علی بن محمد باقر حسینی، از مقدّس اردبیلی سخنی به میان آمده است. بنگرید: «شرح دوازده امام من انشاء المحقق الخواجه نصیر الدین الطوسی، للسید ابی علی ابن محمد باقر الحسینی اوکله ... ینقل فیہ عن الشیخ البهائی والمحقق الداماد والمقدّس الاردبیلی السید نعمت الله الجزایری ... والنسخة عند الأغانجفی كما کتبه الینا». ذریعه، ۲۶۱/۱۳.

رساله دوازده امام منسوب به محقق اردبیلی در «هفده رساله» محقق اردبیلی به چاپ رسیده است.

۱۲/۴۲. ربیع الابرار فی اثبات حقانیة الائمة الاطهار

در هیچیک از کتب تراجم و کتابشناسی چنین عنوانی از آثار مقدّس اردبیلی ذکر نکرده اند؛ تنها در کتاب تاریخ اردبیل و دانشمندان، ۵۵/۱ جزء مؤلفات مقدّس اردبیلی آمده است: «ربیع الابرار فی اثبات حقانیة الائمة الاطهار ومطاعن أعدائهم واكثر الصحابة. حجة الاسلام العلامة الحاج شیخ علی تسوجی کتاب مزبور خطی را در تبریز ملاحظه و مطالعه نموده، اظهار می کرد که بهترین کتاب است در موضوع خود».

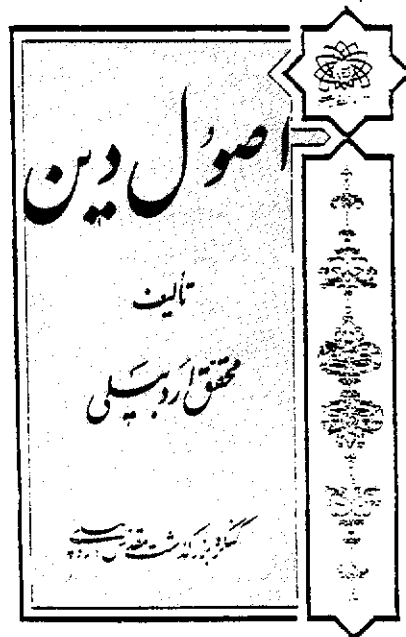
به احتمال قوی نسخه خطی از کتاب حدیقه الشیعه بوده که چنین اسمی بر صفحه اول آن نوشته اند، کما اینکه نسخه ای از کتاب کاشف الحق به عنوان «فضائل ائمه (ع)» از مؤلفی نامعلوم در کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی به ش ۷۲۶۶ در فهرست جلد ۱۹ معرفی شده است.

از آنجا که نسخه های خطی حدیقه الشیعه و کاشف الحق بسیار استنساخ می شده و در دسترس همگان بوده، هر کسی به ذوق و سلیقه خود اسمی بر آن کتاب می نهاده و باعث شده که یک کتاب چندین نام و عنوان به خود بگیرد.

۱۳/۴۳. رساله ای در ردّ تصوف (صوفیه)

ثقة الاسلام شهید تبریزی در ضمن معرفی کتاب حدیقه الشیعه به نقل از امل الآمل رساله ای در ردّ صوفیه به محقق اردبیلی نسبت می دهد. بنگرید: «قلت نسب صاحب الآمل الكتاب [حدیقه الشیعه] الی المقدّس فی الآمل ورسالة ردّ

درباره اصول دین به رشته تحریر درآورده باشد، لکن از آنجا که فصل دوم رساله اصول دین = اثبات الواجب، محقق اردبیلی در امامت است و مفصلاً بحث امامت مطرح شده است، و رساله اصول دین نیز به فارسی است، بعید نیست که این دو عنوان برای یک رساله که به نام اثبات الواجب یا اصول دین است، باشد.

به احتمال قوی نیز مراد از «رساله فارسیه فی الامامة مبسوطه» کتاب حدیقه الشیعه می باشد که روی جلد و صفحه اول نسخه های خطی بدین نام نوشته شده، و تصور کرده اند که اینها دو کتاب هستند، بدون آنکه مطالب دو کتاب را با هم مقایسه کرده باشند.

۱۶/۴۶. رساله فی طهاره الخمر

در کتب تراجم و رجال و کتابشناسی چنین رساله ای را به محقق اردبیلی نسبت نداده اند، اما گفته شده که مقدس اردبیلی رساله ای در طهارت خمر تألیف کرده است.

در ذریعه، ۲۴/۶۵ آمده است: «رساله فی نجاسة الخمر لمیر فضل الله بن محمد الاسترآبادی تلمیذ المقدس الاردبیلی رد فیها علی استاذ القائل بطهاره الخمر».

و نیز در ریاض العلماء، ۴/۳۷۴ و روضات الجنات، ۱/۸۰ و اعیان الشیعه، ۳/۸۲ آمده است: «السید المتکلم... الامیر فضل الله ابن السید محمد الاسترآبادی، الذی هو ایضاً من اجلاء تلامذته وله رساله فی الرد علی استاده المولی احمد الاردبیلی فی قوله بطهاره الخمر».

اگرچه بعید نیست که محقق اردبیلی رساله ای مستقل در طهارت خمر تألیف کرده باشد، لیکن هیچ نشانه ای در دست نیست، بلکه خلاف آن محتمل است. زیرا مقدس اردبیلی بحث

طهارت خمر را در مجمع الفائدة والبرهان، ۱/۳۰۸ به بعد در شش صفحه و نیز در زبدة البیان، ص ۴۰ به بعد مفصلاً بحث کرده و قائل به طهارت خمر شده است.

رساله ای که میر فضل الله استرآبادی در رد محقق اردبیلی تألیف کرده است، لازمه اش رساله مستقل داشتن مقدس اردبیلی در باب طهارت خمر نیست، بلکه میر فضل الله استرآبادی رساله ای در رد نظریه مقدس اردبیلی - که در دو کتاب مجمع الفائدة والبرهان و زبدة البیان آمده - تألیف کرده است.

۱۷/۴۷. زبدة الشیعه

مراد از عنوان زبدة الشیعه همان حدیقه الشیعه است که به غلط در کتاب روضات الجنات، ۱/۸۳ زبدة الشیعه ثبت شده که قطعاً اشتباه چاپی یا سهو القلم است. بنگرید: «و کتاب زبدة الشیعه فی تفصیل احوال النبی والائمة واثبات الامامة الخاصة بالفارسیه، کما انتسب الیه فی المشهور، و صرح به ایضاً فی الأمل ولؤلؤة البحرین». روضات الجنات، ۱/۸۳. صاحب روضات الجنات برای انتساب کتاب به مقدس اردبیلی، استشهاد به امل الأمل ولؤلؤة البحرین کرده و حال آنکه در کتابهای امل الأمل و لؤلؤة البحرین عنوان حدیقه الشیعه آمده است نه زبدة الشیعه.

۱۸/۴۸. ذریعة الشیعه

از کتاب ذریعة الشیعه تنها در مرآة الکتب، ۲/۲۳۲، به نقل از کتاب انساب النواصب علی بن داود خادم استرآبادی یاد شده است: «ذریعة الشیعه، ذکره فی انساب النواصب ونسبه الی المولی المقدس الاردبیلی، ولیس هو بحدیقه الشیعه لذکره لها ایضاً بعد ذکر ذریعة الشیعه، ولیکنی لم اقف علی هذه النسبة الا فی الکتب المذكور». مرآة الکتب، ۲/۲۳۲.

نسخه های فراوانی از کتاب انساب النواصب استرآبادی در کتابخانه هاست و بیش از ده نسخه خطی در فهرست الفبایی آستان قدس، ۶۹ معرفی شده و نیز چندین نسخه در کتابخانه آیت الله العظمی نجفی مرعشی به شماره های ۱۷۲، ۱۸۸۷، ۲۳۷۷، ۳۳۹۲ موجود است. با دیدن عبارات انساب النواصب دقیقتر می توان اظهار نظر کرد، لیکن از آنجا که تصحیفات و اشتباهات فراوانی در استنساخ کتب قدیمی به وجود می آمده است، بعید نیست ذریعة الشیعه عنوان جدیدی نبوده و همان حدیقه الشیعه است.

۱۹/۴۹. شرح اسماء الله الحسنی

در هیچیک از کتب تراجم و رجال و کتابشناسی چنین رساله ای را به محقق اردبیلی نسبت نداده اند و فقط در

دائرة المعارف اعلمی ج ۳/ ۱۴۰ جزء مؤلفات مقدس اردبیلی
شمرده شده است.

۲۰/۵۰. شرح الهیات شفا

در کتاب تاریخ اردبیل و دانشمندان جزء مؤلفات مقدس اردبیلی آمده است: «شرح الهیات شفا». اگر چه بعید نیست که مقدس اردبیلی بر الهیات شفای بوعلی شرحی نوشته باشد، لکن چنین شرحی ثابت نشده است. در بحث تعلیقات بر شفا گذشت که این نسبتها اشتباه است و منشأ اشتباه را نیز نقل کردیم.

۲۱/۵۱. شرح تصریف (فارسی)

ترجمه تصریف یا شرح تصریف از کتبی است که در بعضی از فهارس نسخ خطی به اشتباه به مولی احمد مقدس اردبیلی دانسته شده است، حال آنکه این ترجمه از احمد بن غنی اردبیلی است و در مقدمه کتاب نیز به این اشاره شده است. بنگرید: «چنین گوید محرر این حروف اضعف عبادالله الرؤف احمد بن الغنی الاردبیلی عفی الله عنه چون در خاطر می گردید که بر ... بنده زاده علاءالدین احمد متع الله بگردانم و مقدمه مولانا ... الزنجانی ...».

و نیز کتابهای شرح ابیات قطر النداء، شرح شواهد البهجة المرضیة، شرح الامودج، عناوینی هستند که به اشتباه به مقدس اردبیلی نسبت داده اند.

۲۲/۵۲. الشرط فی ضمن العقد

رسالة الشرط فی ضمن العقد از رسائل منسوب به محقق اردبیلی است که در فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران به اشتباه به محقق اردبیلی یا شهید ثانی به نحو تردید نسبت داده است. بنگرید: «رسالة فی مسألة الشرط فی ضمن العقد ... گویا از شهید ثانی یا محقق اردبیلی». فهرست دانشگاه، ۵۶۸/۸. لکن نسخه خطی معرفی شده در فهرست دانشگاه یقیناً از میرزای قمی (م ۱۲۳۱ق) است، نه از محقق اردبیلی و شهید ثانی. این رساله ضمن چند رساله دیگر از میرزای قمی، در آخر کتاب الغنائم به چاپ رسیده است و شیخ آقا بزرگ در ذریعه، ۲۰۱/۱۱ به عنوان «الرسالة الشرطیة» و در ذریعه، ۱۴/۱۸۳ به عنوان «الشرط فی ضمن العقد للعلامة المیرزا ابی القاسم المحقق القمی المتوفی سنه ۱۲۳۱ق، فرغ من تألیفه سنه ۱۲۰۰ق، و طبع فی آخر الغنائم له» از آن یاد کرده است.

۲۳/۵۳. عقائد الاسلام (*) (ترکی)

از کتب منسوب به محقق اردبیلی، کتاب عقائد الاسلام در اصول دین به زبان ترکی آذری است که همراه با ترجمه هایش به طبع رسیده است.

در کتب تراجم و کتابشناسی چنین کتابی را به محقق اردبیلی نسبت نداده اند، بلکه برخلاف آن را نیز ثابت کرده اند. مقدمه کتاب نیز خود بهترین گواه بر عدم انتساب به مقدس است.

آقا بزرگ در ذریعه نوشته اند: «عقائد الاسلام فی الاصول الخمسة، ترکی منسوب الی المولی المقدس ... الاردبیلی ... ولکنه خطأ علی مایاتی فی ترجمته الفارسیة الموسومة باسمه ایضاً. وهو مطبوع کترجمته العربیة بعنوان المعرب». ذریعه، ۲۸۱/۱۵.

با قاطعیت می توان گفت که این کتاب از مقدس اردبیلی نیست، و تألیف کتاب حداقل ۵۹ سال بعد از وفات محقق اردبیلی بوده است.

۲۴/۵۴. کنز اللطایف و بحر المناقب

در هیچیک از کتب تراجم و کتابشناسی چنین عنوانی را جزء مؤلفات محقق اردبیلی ذکر نکرده اند، تنها عبدالعزیز جواهر الکلام در کتاب دائرة المعارف اسلام و همگی شیعه، ص ۱۱۹ این کتاب را جز مؤلفات مقدس اردبیلی شمرده است. بنگرید: «الاردبیلی احمد بن محمد معروف بمقدس اردبیلی ... از تألیفاتش ۱- حدیقة الشیعه ... ۲- کنز اللطایف و بحر المناقب، مرتب بر ۹۰ باب، در اولش گفته الباب الاول فی ثواب من قرأ فضیلة من فضایله الخ، و فهرست ابواب را در مقدمه نگاهشته است، نسخه در ۱۴۸ برگه، و در هر صفحه ۲۵ سطر، تاریخ تألیف ۸۹۱ در کتابخانه کاشف الغطاء در نجف بوده».

۲۵/۵۵. واجب الاعتقاد

عنوان واجب الاعتقاد در ذریعه به این صورت وصف شده است: «واجب الاعتقاد فی اصول الدین بالفارسیة لملاً احمد الاردبیلی المتأخر عن المقدس الاردبیلی، لنقله بالکتاب عمّن هو متأخر عن طبقة المقدس المذكور، ط تبریز، اوکة: بدان آیدک الله ...». ذریعه، ۴/۲۵.

در عبارت ذریعه تناقضی است بین معرفی کتاب واجب الاعتقاد و معرفی ابتدای نسخه؛ زیرا نسخه معرفی شده باید همان ترجمه عقائد الاسلام از ترکی به فارسی باشد که به نام واجب الاعتقاد در ذریعه تکرار شده است. بنابراین مؤلف کتاب ملاً احمد اردبیلی - که متأخر از مقدس اردبیلی است - نمی باشد.

ثانیاً ابتدای نسخه ای که بدان اشاره کرده: «بدان آیدک

الجللی فی امامة مولانا علی لمؤلف حدیقة الشیعة ذکره فيه مکرراً، ولنسبة الحدیقة الی أحمد المقدس اردبیلی راجع ذریعه: ۳۸۵/۶ و ۳۸۶ و ج ۱۰/۲۰۵. الذریعه، ۱۷۲/۲۴. و نیز در طبقات اعلام الشیعة، قرن دهم، آمده است. «... وله النص الجلی فی امامة مولانا علی».

از آنجا که مطلب نقل شده از کتاب النص الجلی، حدیث یا احادیثی است، و معلوم گشت که کتاب حدیقة الشیعة از مقدس اردبیلی است، لکن مطالبی در قرن یازدهم به کتاب افزوده شده است، نمی توان به طور قطع اظهار نظر کرد که این چند موردی که از النص الجلی یاد شده آیا از مقدس اردبیلی است یا از مطالب الحاقی است. بنابراین مادامی که نسخه ای از این کتاب یافت نشود و مطالبش مورد نقد و نظر قرار نگیرد، نمی توان آن را از آثار محقق اردبیلی به حساب آورد. لذا ما این عنوان را در کتابهایی که منسوب به مقدس اردبیلی است آورده ایم.

۲۸/۵۸. کتاب الدعاه (*)

در کتابخانه مجلس شورا (سنا) کتابی به عنوان کتاب دعا معرفی شده است: «کتاب دعاء، عربی، دارای حجب پیغمبر (ص) و احتجاب علی (ع) و دعاها ی ملاحمد اردبیلی، شیخ بهائی، طمطم و معراج و هفت آیت بنی اسرائیل و دعاها ی ابراهیم و امام زین العابدین و توسل به امام محمد تقی (ع) با چند دعای دیگر».

و نیز در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) رساله ای به نام «جنگ دعا» در فهرست به این صورت توصیف شده است: «جنگ دعا، از سید داماد و مولانا احمد اردبیلی و صدرالدین تبریزی شاگرد بهائی ادعیه نسخ شده ۱۳، ترجمه نستعلیق ریز».

و نیز در کتابخانه ملی نسخه ای از ادعیه به این صورت وصف شده است: «ادعیه، در این نسخه ادعیه زیر آمده است: از صفحه یک تا شش دعایی که قبل از دعای سمات باید خواند، از ۶ تا ۳۴ دعای سمات، از ۳۷ تا ۵۱ دعای صباح، از ۵۴ تا ۶۲ دعای اداء دیون بنا بر رأی مقدس اردبیلی».

در پایان از خوانندگان و کتابشناسان محترم تقاضا می شود که اگر سهو القلم و یا اشتباهی در این نوشته ملاحظه کردند، نویسنده را مطلع کنند تا در چاپهای بعدی، همراه نسخه شناسی آثار محقق اردبیلی و سایر اطلاعات دیگر، به صورت کتابی مستقل اصلاح و منتشر شود.

●

الله...، ابتدای کتاب اصول دین یا اثبات الواجب محقق اردبیلی است نه ترجمه عقائد الاسلام از ترکی به فارسی. بنابراین یا جمله «لملاحمد اردبیلی المتأخر عن المقدس اردبیلی» اشتباه است یا «ط تبریز اوکله بدان ایدک الله...»

اگر گفته شود که ابتدای اصول دین محقق اردبیلی، «بدان هداک الله» است و نه «بدان ایدک الله»، و لذا تناقضی نیست، گفته می شود که ابتدای نسخه های اصول دین مقدس اردبیلی متفاوت است. اگرچه اکثر نسخه های معرفی شده از اصول دین «بدان هداک الله» است، اما نسخه اصول دین که در کتابخانه آیت الله صفائی خوانساری می باشد، ابتدای آن «بدان ایدک الله» است. فهرست هزار و پانصد نسخه خطی ص ۳۱۷.

۲۶/۵۶. مسأله کل کلامی کاذب (*)

رساله کل کلامی کاذب از رسائلی است که منسوب به ملا احمد است و تنها نسخه خطی از این رساله در کتابخانه مجلس شورا نگهداری می شود. با بررسی نسخه خطی بهتر می توان انتساب و عدم آن را به محقق اردبیلی ثابت کرد.

ابتدای نسخه: «بعد بسمله: وهذا الاعتراض مما لا يدفع له ولا یخفی ان دفع الاعتراض بطریق المناقضة كما فی ما نحن فیه». انتهای نسخه: «الثالث الذی ذکرنا اقرب الی اصل الدلیل ما ذکره (قدس سره) الا ان ما ذکر (قدس سره) ... هذه الرسالة منسوبة الی المولی الفضل».

۲۷/۵۷. النص الجلی فی امامة مولانا علی (ع)

از این عنوان در کتب شرح حالنگاران نامی به میان نیامده است، ولی در کتاب حدیقة الشیعة چندین بار از آن نام برده شده است. بنگرید:

۱. «و این ضعیف معنی حدیث بادرو الی ریاض الجنة را مستوفی در کتاب نص جلی فی امامة مولانا علی (ع) به تقریبی بیان کرده که اشاره به پیشگیری در نماز فرموده، هر که خواهد بداند بدان کتاب رجوع نماید». حدیقة الشیعة، ۵۹۵.

۲. «و به چندین سند از مشایخ خود شنیده و به تقریب از کتاب نص جلی فی امامة مولانا علی (ع) ثبت نموده». حدیقة الشیعة، ۵۹۸.

۳. «و بعضی از آنها در کتاب نص جلی به تقریب مذکور شده اگر کسی خواهد بدان کتاب رجوع نماید». حدیقة الشیعة، ۶۰۱.

۴. «در کتاب نص جلی فی امامة مولانا علی مسطور گشته». حدیقة الشیعة، ۷۵۲.

و به تبع حدیقة الشیعه در کتاب ذریعه آمده است: «النص